

EESTI RAHVALUULE ARHIIV

MIS ON JÄÄNUD JÄLGEDESSE III

Pärnumaa laule ja lugusid

INGRID RÜÜTEL

Pulmarong möödumas Endla teatrist. PäMu 2000 F 3595:33

EESTI RAHVALUULE ARHIIV

M I S O N J Ä Ä N U D J Ä L G E D E S S E I I I

Pärnumaa laule ja lugusid

INGRID RÜÜTEL

EKM Teaduskirjastus
Tartu 2017

PÄRNUMAA LAULE JA LUGUSID

Audru, Tõstamaa, Tori ja Vändra kihelkond

Raamatu koostaja Ingrid Rüütel

Toimetaja Asta Niinemets

Viiside noodistajad Ingrid Rüütel (laulud) ja Krista Sildoja (pillilood)

Noodigraafika Edna Tuvi

Tekstide litereerijad Ingrid Rüütel ja Erna Tampere

Muusikatoimetaja Edna Tuvi

Murdekeele toimetaja Ellen Niit

Kujundaja ja küljendaja Krista Saare

Raamatu valmimist on toetanud Eesti Kultuurkapitali rahvakultuuri sihtkapital, Kultuuriministeeriumi programm „Heliloomingu tellimine ja muusikaalased väljaanded“, HTM institutsionaalsed uurimisprojektid IUT22-4 ja IUT22-5 ning Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus).

ISBN 978-9949-586-53-0 (trükis)

ISBN 978-9949-586-54-7 (sari)

© Eesti Kirjandusmuuseum

© Ingrid Rüütel

Trükikoda Pakett

SAATEKS 15

KOGUMISE OLUKORDADEST JA EESMÄRKIDEST 17

PÕHJA-PÄRNUMAA LAULUVARA 20. SAJANDI ALGUSES 33

Ülevaade kogumikus avaldatud lauludest, nende taustast ja päritolust

Regilauludest 33

Liisa Kümmel ja tema laulud 37

Uuemate laulude temaatikast ja taustast 47

Kohalikud ajaloosündmused ja sotsiaalsed olud 47

Sõja- ja vangilaulud 55

Kaasavalik ja sugupoolte suhted lauludes 59

Armastuslaulud ja ballaadid 63

Laulumängud 65

Uuemate rahvalaulude viisidest 69

PILLILOOD 71

JUTUD 73

KIRJANDUS 75

LISA Joosep Kiiss. Mälestusi Laksi Tõnisest 81

AUDRU JA TÕSTAMAA KIHELKOND

Liisu Orik, Tõstamaa khk Alu k

1. Kas oo tuba, kas oo luba? (pulmalaul „Tulge tuppa tuisu eest!”) 94
2. Ei me jooksnud jooma pärast (pulmalaul „Tooge neiu näha!” + „Teelt leidsime märgid”) 96
3. Ei see põle meie neidu (pulmalaul „Tantsule tasane”) 97
4. Sööge, langud, jooge, langud! (pulmalaul „Sööge, langud!”) 98
5. Aitjuma, meie täname (pulmalaul „Tänu söögi eest”) 99
6. Neiu memm on memmeke (pulmalaul „Kodu nutab mõrsjat”) 100
7. Miks te iljaks ilmusite? (pulmalaul „Miks kaua viibisite?”) 101
8. Veljed noored, neiu vennad (pulmalaul „Kivi kirstu peale”) 102
9. Saab nüid näha, saab vaadata (pulmalaul „Vähe veimi”) 102

10. Eks tede peigu enne ütlen! (pulmalaul „Palju paljakaid”) 103
11. Neiukene, noorukene (pulmalaul „Põllepõlv ja pärjapõlv”) 104
12. Eks mina, ella, ütlen sulle! (pulmalaul „Ära mine joodikule!”) 105
13. Peiu memm oo memmeke (pulmalaul „Kuldne minia”) 106
14. Mis sul viga meile tulla? (pulmalaul „Mis viga tulla?”) 107
15. Akkame meie minema (pulmalaul „Kohus koju minna”) 108
16. Siia tulid sisse sirgujäljed (pulmlaul „Sirgujäljed”) 109
17. Eest, eest, ilusad langud! (pulmalaul „Sisse tulevad siidilangud”) 110
18. Ehi ruttu, neiukene! (pulmalaul „Ehi, neidu!” + „Andke aega ehtida!”) 111
19. Mis tappis neiu taet vaene? (pulmalaul „Palju süüa”) 112
20. Vaene mees tegi õluta (pulmalaul „Vaese ja rikka õlu”) 113
21. Tuku-Tiiu, tule sa! (hällilaul) 113
22. Oh me vaesed öösed orjad! („Öised orjad”) 114
23. Oleks see minu olemine („Härrad härgadeks”) 115
24. Oleks see minu olemine („Lauldud hobu”) 116
25. Kui mina akkan laulemaie („Laulan mere maks” + „Hea hääl”) 117
26. Tänane öö tuleb ette võtta („Öösel üksi”) 118
27. Kui me akkame teol käima („Saksad ahju”) 119
28. Laske mardid sisse tulla! (mardilaul) 120
29. Laske kadrilid sisse tulla! (kadrilaul) 122
30. Kelle õues õunapuu? („Õunapuu” + „Loomine”) 125
31. Ma läksin karja katsumaie („Kari kadunud”) 126
32. Laula, laula, suukene! („Laula, kuni elad!”) 127
33. Külatüdrukud, õeksed („Miks ei laula?”) 128
34. Aitjuma, aitjuma ahokütjale! (saunasõnad) 129
35. Sõeru, sõeru! (lüpsisõnad) 129
36. Ambroosius üks ladna mees 130
37. Kena priske neiu olen 131
38. Kord istus õhtul akna all Maria kurptuses 132
39. Siit kaugel, kaugel võeral maal üks niinepuu on näha 134
40. Aledast ja kurtse üidvad kellad („Villem ja Mari”) 135

Miina Jürisoo, Tõstamaa khk Taltsi k

41. Mõtlesin, mõtlesin meheks saada (pulmalaul „Saani tegemine”) 137
42. Suisu, lapse, suuremase! (hällilaul) 138
43. Ptruu, sõida Riiga! (lastelaul) 138
44. Liiri-lõõri lõoke 139
45. Unt aja taga (labajalavalss) 140

- 46. Sõit, sõit, sõit sõbrale! (lastelaul) 140
- 47. Seitse aastat teensin seppa („Imekasukas“) 141
- 48. Laske kadrid sisse tulla! (kadrilaul) 142
- 49. Meid kutsuti pulma (labajalavalss) 144
- 50. Sööge, langud, jooge, langud! (pulmalaul „Sööge, langud!“) 144
- 51. Oleks see minu olemine („Lauldud hobu“) 145

Roosi Tõnismäe, Tõstamaa khk Võhma k

- 52. Küll on laulu, kui mina lasen („Hea hääl“) 147
- 53. Mõtlesin, mõtlesin meheks saada (pulmalaul „Saani tegemine“ + „Sööge, langud!“) 148
- 54. Oerum-roerum rotil pulmad („Hiire pulmad“) 149
- 55. Oli mul, oli mul ilus alli („Hea hobu“) 150
- 56. Kiiber-kaaber, kirju lindu (tantsulaul) 150
- 57. Akkasin laulu tegema („Kust sõnad?“) 151
- 58. Sööge, langud, jooge, langud! (pulmalaul „Sööge, langud!“) 151
- 59. Mõrra suu paneb mõisa poole (pulmalaul „Oleks see neid minu“) 152

Liisa Mäekask, Tõstamaa khk Kihlepa k

- 60. Oh mina vilets ja mina vaene 153
- 61. Ui, ui, ui, ui uied langud (pulmalaul „Sööge, langud!“) 154
- 62. Laske kadrid tuppa tulla! (kadrilaul) 157

Anna Ojakallas, Audru khk Taga-Soomra k

- 63. Nüüd tede vingur viiakse (pulmalaul „Pruudi laitmise“) 159
- 64. Laske mardid sisse tulla! (mardilaul) 160

Hermeline (Hermine) Itter, Tõstamaa khk Tõhela k

- 65. Kõrr, kõrr, kõrr, kõrr kõrtsunaine 163
- 66. Siidilipp ja õbepurjed (ringmängulaul) 164
- 67. Jaanil tuli mõte pähe 166
- 68. Laske kadrid sisse tulla! (kadrilaul) 167
- 69. See tore, uhke laevaga (tantsulaul) 169

Hermeline Itter (parmupill, trumm), Roman Itter (lööts), Tõstamaa khk Tõhela k

- 70. Parmupillilugu 171
- 71. Korju keskmine polka (lööts, trumm) 172

Marta Sutt, Tõstamaa khk Vihakse k

- 72. Oh see on ju ammu teada 175
- 73. Kuulgem, vennad, mis ma küsin 178
- 74. Kena ja priske neiu olen 179

- 75. Mardid tulnud kaugelt maalta (mardilaul) 180
- 76. Piu, piu, piu pikad mokad (lastelaul) 181

Linda Jürgens, Tõstamaa khk Metsaküla, ja koor

- 77. Siin ärral ilus aed („Midrilinnumäng”) 183
- 78. Olen siin ja teenin siin („Palgamaksmismäng”) 185
- 79. Kas te teate? („Talupojamäng”) 186
- 80. Me teeme talupojal eina („Peremehemäng”) 187
- 81. Möisnik astus väravast välja (ringmängulaul) 188
- 82. Väikene on minu isamaa (ringmängulaul) 189

Linda Jürgens, Tõstamaa khk Metsaküla

- 83. Möisnik sõitis väravast välja (ringmäng) 191
- 84. Väikene on minu isamaa (ringmäng) 192
- 85. Kas te teate? („Talupojamäng”) 195
- 86. Me teeme talupojal eina („Peremehemäng”) 196
- 87. Siin seisan mina, saksa mees (ringmängulaul) 198
- 88. Me lähme rukkid leikama (ringmäng) 200
- 89. Eila õhtu ilja anti käsku („Are sakste laul”) 202
- 90. Teised aga söövad suhkurt, saia 203
- 91. Kus te tulete, kus te läete? (pulmalaul „Kes te olete?” + „Sööge, langud!”) 205
- 92. Küll mede neidu laideti (pulmalaul „Pruudi kiitus”) 207
- 93. Laske kadrised sisse tulla! (kadrilaul) 208
- 94. Kadri üppab, maa müdiseb (kadrise tantsulaul) 211
- 95. Nägid sina neidu kasvavat (pulmalaul „Vahelt vaeslaps”) 212

Elvine Talving, Liina Baum ja Iida Karjel, Tõstamaa khk Tõhela k

- 96. Sööge, langud, jooge, langud! (pulmalaul „Sööge, langud!”) 213
- 97. Teie kohus on koju minna (pulmalaul „Kohus koju minna”) 215
- 98. Mis aisu teie ajate? (pulmalaul) 217
- 99. Ega me tulnud sööma pärast (pulmalaul „Ei tulnud sööma pärast” + „Teelt leidsime märgid”) 217
- 100. Hiljaks jäite, ilma jäite (pulmalaul „Hiljaks jäite”) 218
- 101. Pruudikene, õekene (pulmalaul „Peiu kodu laitus”) 219
- 102. Meie peig on peiukene (pulmalaul „Pruudi laitus”) 221
- 103. Nüüd akkab ale tulema (pulmalaul „Pruudi õpetus”) 221
- 104. Laske katriid sisse tulla! (kadrilaul) 222
- 105. Mart hüppab, mart kargab (martide tantsulaul) 223

106. Mul oli rikas ristiema („Kitse krapp”) 224
107. Ei vaeva näe nii keegi muu 225
108. Metsa vilus pingi peal (ringmängulaul) 226
109. Tule lase nüüd valsikest! (labajalavalss) 228
110. Hõissa, poisid, ma lään linna (ringmängulaul) 231
111. Pulmakommetest 232
112. Ää-ää, ää-ää! (hällilaul) 233
113. Kiigu, kiigu lasta (hällilaul) 234
114. Ptruu, söida Riiga! (lastelaul) 234
115. Kiitsakale kibedus! (köhuvalusõnad) 235
116. Neiukesed, noorukesed 235
117. Rõemusta, neiu, veel õiskavad uuled (ringmängulaul) 236
118. Ema rinnal väetike (Samla Anu) 238

Madis Lõõbas, Tõstamaa khk Ermistu k

119. Tulge siia, a'age siia! (pulmalaul) 243
120. Mis aisu teie siin ajate? (pulmalaul) 243
121. Laske mardid sisse tulla! (mardilaul) 244
122. Kihnu Jaan ja Pul'su Juku 245

Theodor Lõõbas (laul, viiul) ja **Elsa Lõõbas** (kitarr), Tõstamaa khk ja alev

123. Kihnu eided, taadid käivad 247
124. Jää terveks, mu kodurand (laul, kitarr) 249
125. Üheksas laine (viilul, kitarr) 252
126. Reinlender [Eesti Vabariigi sõdurite rivilaulud] (viilul, kitarr) 253
127. Meremehe reinlender (viilul, kitarr) 255

Tõstamaa kapell: Theodor Lõõbas jt, Tõstamaa khk ja alev

128. Valss „Paat üle Lõpe lendab” 257
129. Tammani Jassi polka 258
130. Koogiküpsetamise polka 258
131. Valss „Mann jäi randa” 259

TORI JA VÄNDRA KIHELKOND

Herta Jürs, Tori khk Muraka k

132. Varas, varas oled sina („Vargamäng”) 261
133. Käis ringi tige nuudijõmm („Nuudimäng”) 263
134. Numbremäng 263
135. Mu isamaa armas + Tuul mängib tammeokstega (ringmängulaul vahelauluga) 265

136. Isa, kallis papa, naist tahan võtta (mängulaul) 266
137. Üks ühte, kaks ühte (ringmängulaul) 267
138. Naine vastu voolu (naljand) 268
139. Sulane tuleb järele (naljand) 268
140. Kaks talumeest (naljand) 269
141. Karu jäljed (naljand) 269
142. Kirikus tagasiandmist ei ole (naljand) 269
143. Kange valetaja (naljand) 270
144. Kurg tõi (naljand) 270
145. Öökull lapseks (naljand) 271
146. Laisk karjapoiss (naljand) 271
147. Tõnni vakk 271
148. Kratt 272

Jüri Puussaar, Tori khk Mutiküla

149. Eestimaa peal ühes külas 273
150. Esmaspäeval Pärnu linnas (ringmängulaul) 275
151. Luupatakas naiseks 277
152. Libahunt 277
153. Kurat hukkunute kohas 278
154. Poonud naine tantsib sarvikuga 279
155. Kelle käsi paneb, selle käsi võtab 279
156. Jumalasõnata maetud surnu ei saa rahu 280
157. Rootsi kuninga tamm 280
158. Tõnnist ja nõidadest 280

Jakob Pärn, Tori khk Sohlu k

159. Tarvastus, sääl peeti aru („Tarvastu pühavaimu poomine”) 283
160. Vat lupsadi, luusangadi (labajalavalss) 287
161. Maad ja rahvast maha jättes („Kapa kõrtsi jõulupuu”) 288
162. Taali mõisnik võtab talupoegade maa 289
163. Venelase mesilased (naljand) 291
164. Linakolkija sööb pööningule viidud annid 292
165. Vana Roogenpuu polka (viilul) 293
166. Lumehelbed, valss (viilul) 294

Ann Tilk, Tori khk, Puista k ja Evi Maasik, Tori khk Tohera k

167. Jää terveks, õnn, nüüd jumalaga (ringmängulaul) 297
168. Kui kurvaks jäid minu vanemad (soldatilaul) 299

- 169. Kaksikümmend aastat olen ma (nekrutilaul) 300
- 170. Viljandi kreisis Vösikul (ringmängulaul) 301
- 171. Ei ole kuskul ilma pial (korstnapühkija laul) 303

Ann Tilk, Tori khk Puista k

- 172. Kas tunned sa üht peremeest? („Linakolkija”) 305
- 173. Oh mina vilets vana nösü 307
- 174. Vaikne kuu end varjab üle looduse (vangilaul) 308
- 175. Maad ja rahvast maha jätsin („Kapa kõrtsi jõulupuu”) 309
- 176. Minu elu on täis ahastust (vangilaul) 311

Evi Maasik, Tori khk Tohera k

- 177. Kuule, sina, vana küla Maret (pulmalaul) 313
- 178. Nuta pisar kivi piale! 314
- 179. Kännu kukk tuli toast välja 315

Anton Tohver, Tori khk Tohera k

- 180. Kui me Torist tullime 317
- 181. Kui mina alles noor veel olin 318
- 182. Talupoeg, talupoeg, tik-tak-tak (tantsulaul) 319
- 183. Kadugu minu majast vitsahirm! 320
- 184. Karujaht 322
- 185. Marutõve arst Ratta Jaan 322
- 186. Nägemata naisevõtt 323
- 187. Kalamees (kannel) 325
- 188. Polka (kannel) 326
- 189. Valss (kannel) 326
- 190. Labajalavalss (kannel) 327

Liisa Kask, Vändra khk Tootsi alev

- 191. Tütarlastel kuldne elu („Joodikul mehel” + „Kasvatus asjata”) 329
- 192. Üks ääl, mis mind piinab ja vaevab 330
- 193. Mansuurias, sel Hiinamaal (sõdurilaul) 331
- 194. See ema, kis mind ällitas (sõdurilaul) 332
- 195. Iljaaegu eesti poisid 333
- 196. Vaikne kuu end varjab üle looduse (vangilaul) 334
- 197. Viks ja kena neiu olen (ringmängilaul) 335
- 198. Võtaks naise, lähaks kosja 336
- 199. Üks neiu oli jätnud peiukse (ringmängulaul) 337
- 200. Kui kuldne päike kadunud (vangilaul) 339

201. Mina uhke, rikas mees (ringmängulaul) 340
 202. Mina olen oma vanematel ainukene vara (ringmängulaul) 341

Liisa Kask ja Herta Kauson, Vändra khk Tootsi alev

203. Kiku Mardil palju kanu 343
 204. Päike tõuseb ja läeb looja (vangilaul) 344
 205. Kui ööbik laulu laksutas („Linakolkija”) 345
 206. Mul oli ästi ia naine 347

Herta Kauson, Vändra khk Tootsi alev

207. Tumedalt seisavad müürid 349
 208. Iljaaegu eesti poisid 350
 209. Tütarlapsi palju ilmas 351
 210. Seal Abjas Vanas Karistes (ringmängulaul) 353

Liisa Kümmel, Tori khk Ore k

211. Päritolust 355
 212. Laksi Tõnis 356
 213. Lullitamised (metsasarve ja torupilli imitatsioon) 358
 214. Sui mina sõidan saaniga („Põdra tapmine” + „Sarvest sadul” + „Soome sild” + „Oleks see mees minu!”) 360
 215. Müras aga mere musta ärga („Õunapuu” + „Ema haua!”) 361
 216. Kissi tõi sõjasõnumid? („Sõjasõnumid”) 365
 217. Nägin aga nälga peksetavad („Nälja peksmine”) 366
 218. Kiirmus-kaarmus! (köhuvalusõnad) 367
 219. Las aga mede vana Mari tulla (labajalavalss) 368
 220. Ipsit-tipsit tee minna 369
 221. Mina mees, mina mees, mereme pojake („Täid kaladeks”) 370
 222. Soo kraakadi, aga pennadi (labajalavalss) 372
 223. Ui-sui, sui, sui sunnimanni („Sunnimanni”) 373
 224. Kuku, kuku, käokene! („Luust sõrmus”) 374
 225. Sauki, sauki, saunake! (saunasõnad) 374
 226. Mis sa, siga, sirised! (ussisõnad) 375
 227. Äiu-tuiu tuule varju (hällilaul) 376
 228. Uitsuppadi tralla (labajalavalss) 377
 229. Laulmisest karjas 378
 230. Laulude loomisest lapsepõlves 379
 231. Laula, oh laula, mu keeleke! 380
 232. Maga, memme marjukene! (hällilaul) 381

233. Ää-äh-ää, äiu-äiu! (hällilaul) 382
234. Maga, maga, Matsike! (hällilaul) 383
235. Laske aga marti sisse tulla! (mardilaul) 384
236. Liiri-lööri löökene 384
237. Kullakallis memmekene („Õpetus tütrele”) 385
238. Kuhu on see kuusk nüid jäänud? 386
239. Võtsin naise noorukese („Töbine naine”) 387
240. Poisid, poisid, pungassilmad 389
241. Tütarlapsed, noorukesed („Joodikul mehel” + „Kasvatus asjata”) 390
242. Akkame uuesti otsast peale („Viljade mõistatus”) 391
243. Kilu kits, mine metsa! 392
244. Kuningamäng 393
245. Kullimäng 394
246. Kui kõrtsist välja tullin ma („Imed”) 396
247. Iidut-tiidut tii oli viltu („Viltu”) 397
248. Uidaruu, raidaraa („Arg kosilane”) 398
249. Siidisulgis linnukene 399
250. Vares vaga linnukene (ringmängulaul) 400
251. Poisid, miks te kurdate? (ringmängulaul) 402
252. Peigmees, miks mind maha jätsid? (ringmängulaul) 404
253. Kui kurvaks jäid minu vanemad (soldatilaul) 406
254. Kui ükskord olli maru ilm (ringmängulaul) 408
255. See juhtus külmal küinlakuul (ringmängulaul) 409
256. See Mäeotsa talu (ringmängulaul) 410
257. Oh ma vaene karja Tõnu! 412
258. Oh mina vilets vana nosu 413
259. Laina sõela, langukene! („Sõelamäng”) 414
260. Laskem taaler lennata! („Taalrimäng”) 415
261. Koer lä'äb karja linda-londa (lastelaul) 416
262. Dvatsat let služilsa mina 416
263. Vanapagana kivi 417
264. Nörkeja 418
265. Tamula ja Vagula järve teke 418
266. Tori põrgust 419
267. Katk käis inimese moodi 421

Leida Rohtla, Pärnu

268. Oma elust 423

Mart Rohtla, Tori khk Ore k

269. Vanaemast Liisa Kümmlist 445

Rein Rohtla, Tori khk Ore k

270. Perepärimusi 455

271. Kratt 465

272. Kahe isanda teener 465

273. Mees ajab naise seest ussid välja 466

274. Mees nõrkeja käest õigust saamas 466

275. Tasa, tasa, suure kapa mees! 467

276. Kurat hundijahti segamas 468

277. Kaansoo nõrkeja 469

LAULUDE ALGUSRIDADE TÄHESTIKULINE REGISTER 471

LAULUDE AINEREGISTER 478

PILLILOOD 479

JUTUD 479

SUMMARY 481

Käesolev väljaanne jätkab Saaremaa ja Muhu kogumikega alustatud sarja „Mis on jäänud jälgedesse“. See sisaldab valiku lauludest, pillilugudest ja juttudest, millised olen salvestanud koos kolleegidega kirjandusmuuseumi rahvaluule-ekspeditsioonidel Pärnumaal endiste Tõstamaa, Audru, Tori ja Vändra kihelkondade alal 1963., 1964. ja 1975. aastal ning Pärnu linnas 1971. aastal. Lisaks olen kasutanud Tori lauliku Liisa Kummeli järglastelt saadud helisalvestusi 1960. aastast ning mõningaid Herbert Tampere helilindistusi temalt 1961. aastast. Samuti olen kogumikku lisanud suurima Tõstamaa lauliku Liisa Oriku lindistusi 1964. ja 1965. aastast.

Raamatu juurde kuulub CD komplekt, mis sisaldab helinäiteid raamatus leiduvatest lauludest ja pillilugudest (Rüütel 2017).

Põhilised valiku- ja redigeerimisprintsipiibid on samad, mis sama sarja eelmistes väljaannetes. Korduvatest salvestustest on raamatusse valitud täielikumad variandid, kuid püütakse näidata ka suulisele traditsioonile omast varieeruvust ning esitatakse sama laulu variante, kui neil on olulisi erinevusi tekstis või erinev meloodia.

Kuna iga esitaja laulab talle sobivas registris, absoluutne kõrgus ei oma tähtsust, on helilintidelt noodistatud viisid tavakohaselt transponeeritud g-põhitoonile, et nad oleksid kergemini võrreldavad; liigsete abijoonte vältimiseks on osa viise c-põhitoonil.

Viisi variantidena on tervikuna välja toodud kolmesilbilisi sõnu sisaldavate värssidega viisiread, milles esineb põhikujust põikuvaid rütmistruktuure. Lisasilpide tõttu tekkinud väikesi rütmivariante enamasti ei näidata. Lauludes, kus puudub kindel taktimõõt ja rõhusuhted varieeruvad sõnadele vastavalt, on rõhualad viisirea sees näidatud grupeeriingutena, mille algusnoot langeb rõhulisele silbile ja on alati rõhuline. Esituse kestel oluliselt varieeruvad regiviisid on noodistatud kogu laulu ulatuses. Enamasti on noodistatud viisi põhikuju ja olulisemad põikumised sellest. Kuna uuemates lauludes ja kindlate taktmotiividega regilauludes varieeruvad meloodia põhikujus vaid üksikud taktid, tähistatakse need numbriga, sama numbri saavad ka allpool toodud sama takti variandid. Mõnel juhul on variandid lisatud väiksemate nootidena põhiviisi joonestikule.

Kui tavaliselt laulmisel välted nivelleeruvad ja silbid kõlavad ühepikkustena, siis rahvalauludes kohtab tihti kõneliste silbipikkustega esitust. Sel puhul on esmaväljendite sõnade algussilp lühendatud nagu eestikeelses kõneski (noodistustes tähistatud

väikese nõgusa kaarekesega $\smile$ noodi kohal), kolmanda välte puhul on vastav noot pikendatud, kusjuures selle vältus võib kõikuda väikesest pikendusest (tähistatud väikese kumera kaarekesega $\frown$ noodi kohal) kuni punkteeritud noodini.

Noodistustes kasutatakse lisamärkidena rõhumärki $\prime$ nõrgema ja $>$ tugevama dünaamilise rõhu tähistamiseks, kõneliselt intoneeritud heli märgitakse $\downarrow$ nootidena. Märk $\vee$ tähistab määratlemata pikkusega pausi ja $\neg$ noodi suuremat ebamääraast pikendust, fermaat $\frown$ lisab noodile/pausile umbes poole tema kestusest. Aeglasem ja kiirem libistus on tähistatud märkidega ♩ ja ♪ .

Jutustajate stiil ja keelekasutus on säilitatud. Murdekeele puhul on kaashääliku peenendust märgitud ülamärgikesega ('^{h}) tähe järel. Tekstis puuduva tähe asemel on ülakoma. Sõnaalgulise h hääldamine varieerub suuresti eri laulikutel, isegi samal esitajal. Seetõttu ei ole seda ühtlustatud. Pikkade täishäälikute ee, oo ja öö kõrgemat hääldust ei ole esile toodud.

Väljajätet vestlustes – arusaamatud lõigud, üleliigsed kordused jms on tähistatud [---], samuti on nurksulgudes hädavajalikud lisandused; üksikute täitesõnade, sõnakorduste või tähenduseta fraaside väljajätteid pole märgitud. Regilauludes tihti esinev lisasilp „ja” puuduva lõpusilbi asendajana on sulgudes, kui see värsi kordamisel ära jääb.

Kõik materjalid pärinevad Eesti Rahvaluule Arhiivist ja on varustatud vastavate allikaviidetega. Uuematel rahvalauludel tavaliselt pole pealkirja, püsivaks tunnuseks on algusvärss, mis varieerub vähe. Regilaulude algusvärssid on ebapüsivad (või vastupidi, eri lauludel samad, stereotüüpsed) ja nende puhul kasutatakse kokkuleppelisi pealkirju (tüübinimesid). Ka juttude pealkirjad on koostaja lisatud.

Raamatus on kasutatud fotosid Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) fotokogust, Pärnu Muuseumi (PäMu) fotokogust ja teaduslikust abikogust (PäMu TA) ning erakogudest. PäMu TA 244 on Leida Rohtla album. Foto nimetusele järgneb fotograafi nimi ja pildistamise aasta, kui need on teada. Tori Kihelkonnas Riisa külas tegutsesid 20. sajandi alguses peamiselt fotograafid Ants Vilper ja Jüri Riis, kuid konkreetsete fotode autorid pole teada.

Olen tänulik kõigile inimestele, kelle laulud, jutud ja pillilood oleme omal ajal salvestanud ja nüüd avalikkuse ette toonud, samuti kõigile neile, kes on meid informantide juurde juhatanud. Eriline tänu Liisa Kummeli järglastele – Rein Rohtlale, Maria Ringenbergile, Joanna ja Eliis Kuusele, kellega raamatu koostamise käigus tekkis viljakas koostöö, mille tulemusena laekus hulk väärtuslikke lisamaterjale. Mälestame vahepeal meie keskelt lahkunud Mart Rohtlat, kelle südamlikud meenutused memmest jõudsid tänu Joanna ja Eliis Kuusele samuti käesoleva raamatu kaante vahele.

Tänu Vaike Hangule, Udo Albertile, Elli Terasale, Heiki Karjelle, Maie Riismaale, Signe Alliksoole ja Aino Rannale andmete täpsustuste eest ning Kadri Tammele mitmekülgse kaasabi eest materjalide vahendamisel.

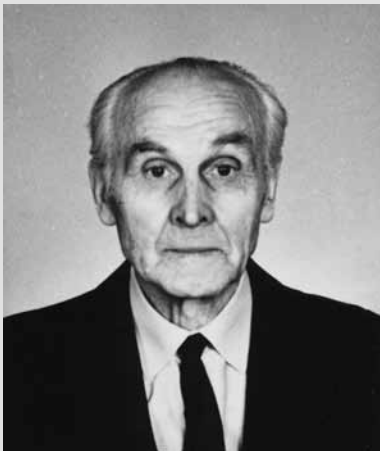
1963. aastal toimus tollase Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna ekspeditsioon endise Tori kihelkonna alale. Mõnevõrra haarati ka Vändra kihelkonda. Osales peaaegu kogu osakond: Herbert ja Erna Tampere, Ellen Liiv, Mall Hiemäe, Arvo Krikmann, Lilia Briedis, Hilja Kokamägi, lisaks osakonna endine töötaja Olga Jõgever, muinasjutu-uurija Pille Kippar Keele ja Kirjanduse Instituudist ning Tallinna Konservatooriumi üliõpilane-praktikant Arno Rohlin. Kaasaskantavaid reporter-magnetofone meil polnud, oli vaid suur ja raske stuudiomagnetofon (Magnetofon 8), mida kohale vedada oli väga tülikas. Seepärast tehti lindistused bussist või õuest ning informandi juurde tuppa veeti vaid pikendusjuhtmega mikrofoni. Osalt salvestati ka Randivälja koolis ja Tori kultuurimajas ning esitajad veeti bussiga kohale ja tagasi. Lindistas kas muuseumi insener Richard Hansen või assistent Lilia Briedis. Töö käis nii, et koguja käsklusel „Võte!“ avati mikrofoni ja korraldusel „Stopp!“ see suleti. Salvestuste kvaliteet oli päris hea. Linti oli vähe, samas valitses arusaam, et lindile peabki saama vaid „puhas materjal“ ja andmete kohta võib teha lihtsalt kirjalikke märkmeid. Seetõttu helisalvestustest kuigi palju taustandmeid ei leia. Päeviku kirjutamine oli kohustuslik.

Meil oli kasutada Teaduste Akadeemia autobasist laenutatud buss. Igal õhtul oli väike nõupidamine, kus jagati ära piirkonnad, mida keegi järgmisel päeval läbi kammib. Hommikul vedas siis buss meid laiali, õhtul, korjas varem lepitud kella-aegadel taas kokku. Päevad läbi käisime ringi jalgsi. Tavaliselt alustasime suure maantee äärest, samast punktist võeti meid hiljem taas peale. Kui materjal väris helisalvestamist ja esitus oli kvaliteetne, siis lepidi kokku edaspidise lindistamise aeg. See oli sageli õhtul pärast tavalist tööaega. Vajadusel jäi buss koos magnetofoniga ka päevaks nende käsutusse, kes lindistasid.

Kuna polnud mobiiltelefone ega ka muud telefoniühendust, kulus palju aega tühisõitudele – läksime otsima konkreetseid inimesi, neid aga polnud kodus ja tuli minna teine kord uuesti tagasi.

Lilia Briedis helilindistamas. Ellen Liiv 1963. ERA, Foto 6707

*Rahvaluulekoguja Edur Maasik.
R. Jänes 1979. ERA, Foto 12749*

*Korrespondent Ernst Raudsepp Ore
külast esinemas Pärnus korrespon-
dentide nõupidamisel 7. 07. 63.
R. Hansen 1963. ERA, Foto 6721*

Kogumine oli frontaalne, s.t koguti kõike, mida vanadest rahvapärimustest oli veel võimalik leida. Igal kogujal oli oma uurimisvaldkonnale vastav eelisliik, kuid ka kõik muu pandi kirja või anti informandi andmed edasi kolleegile, vastava valdkonna spetsialistile, kes siis külastas teda omakorda.

Tori sai kogumisretke keskuseks just seetõttu, et siin kandis oli meil mitu kohalikku korrespondenti, kes olid teinud head eeltööd – leidnud laulikuid ja jutustajaid ning nendelt rahvaluulematerjale juba eelnevalt kirja pannud. Neist said ka kohapeal meie teejuhid.

Kõigepealt **Ernst Raudsepp**, kes oli avastanud seekordse ekspeditsiooni suurima lauliku ja jutustaja Liisa Kummeli.

See on haruldane inimene selline „maa sool”, kellest tahaks, et neid veel rohkem oleks. Traagilise isikliku eluga, käest ära läinud tervisega, kuid leidnud oma elumõtte selles kultuurivarade säilitamise töös – ta on ju Emakeele Seltsi, etnograafiamuuseumi ja meie [kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna] korrespondent. Küll on kahju, et me oleme nii vaesed, et ei saa kuigi suurel määral sellistele inimestele nende heast südamest tulevat vaeva tasuda. (RKM II 156, 342 – Ellen Liiv 1963.)

Edur ja Evi Maasik olid tulnud rahvaluule osakonna kaastöölisteks ajaloolisi sündmusi ja ühiskondlikke vahekordi käsitlevate laulude kogumise võistluse kaudu¹. Nad olid olnud kunagi abielupaar, kuid kui Edur saadeti Siberisse, siis lahutas naine abielu, nagu see oli tol ajal tavaline, et tagada enda sotsiaalne turvalisus ja säilitada töökoht. Hruštšovi sula ajal amnestiaga koju naasnud mees ei suutnud seda aga mõista ja andestada, nagu ta meile ise avameelselt tunnistas. Ja nii nad ei suhelnud omavahel ka meie ühistel üritustel. Korrespondendina oli eriti agar just Edur Maasik (1906–1992), kes tol ajal töötas Tootsi turbatööstuse valvurina. Ta oli lõpetanud Rakvere Õpetajate Seminari ning töötanud enne sõda kooliõpetajana ja raamatukogu juhatajana. Tootsi jäi Vändra kihelkonna alale ja Edur Maasiku laulikudki olid valdavalt Vändra päritolu. Pärast ekspeditsiooni tegutses ta edasi ja saatis muuseumile ka helisalvestusi.

Muljeid inimestest, kellega kohtusime, ja kogumise olukordadest olen jäädvustanud oma kogumispäevikus.

Saabusin endisse Tori kihelkonda, praegusse Randivälja kooli internaati, kus meie ekspeditsioon peatus, 4. juuli õhtuks. Internaat asub Tori alevikust u 3 km Pärnu suunas, peaaegu jõe kaldal. Jõgi on ilusate kõrgete kallaste ja kõrkjasaarekestega ning imesooja veega. Kui vaid ilm püsiks soe!

¹ Vt Rüütel, Ingrid. 11 000 lehekülge täienduseks meie rahvaluulepärandile: [ajaloolisi sündmusi ja ühiskondlikke vahekordi kajastavate rahvalaulude kogumise võistluselt]. Rahvapärimuste koguja. Tartu 1962, nr 3, lk 63–70.

Pärnu rajooni korrespondentide nõupidamine Pärnus 7. 07. 63. Korrespondent Evi Maasik (vasakul) ja Erna Tampere. Lilia Briedis 1963. ERA, Foto 6733

Jutustaja ja viiuldaja Jakob Pärn. Hilja Kokamägi 1963. ERA, Foto 6593

5. juulil külastasin kohalikku suurlaulikut ja jutustajat Liisa Kümmeleit. Tõsi küll, Tori alevi lähedal Ore külas ei ole tema päris kodu. Sündinud on ta Suure-Jaani kihelkonnas [Leetva külas Pärnaaugu talus; käis kolm talve Kaansoo vallakoolis, 20aastaselt kolis Tori kihelkonda Riisa külla]. Kaansoost ja Riisalt pärineb põhiliselt ka tema laulumaterjal. Kuid juba 44aastasena on ta asunud Ore külla, tuues endaga kaasa ka oma rikkaliku laulu- ja jutupärandi, millest suur osa on õpitud lapsena emalt ja isalt. Seekord kirjutasin temalt 15 viisi, enamasti uuemad laulud. Sõnu pani kirja Ellen Liiv. Hoolimata sellest, et tal on juba pikemat aega tervis halb ja et tal parajasti oli külas tütrepoeg, võttis Liisa Kümmel meid lahkelt vastu ja näis olevat väsimatu. Lisaks lauludele kuulsime temalt rea muistendeid. Ka andis ta meile kasutada oma laulude kladet, mis oli täis kirjutatud noores eas ning sisaldas uuemate laulude kõrval ka mõne regivärsilise laulu. Liisa Kümmele tütrepoeg [Mart Rohtla] tõi aga meile ümbervõtmiseks kolm ketast linte vanaema lauludega, lindistatud Pärnu raadio reporteri F. Leedi poolt 1960. aastal².

Liisa Kümmele viise polnud eriti raske üles märkida. Ta laulis küll vaikselt ja väga madalalt (väikeses oktavis), ühtlasi pisut kähedalt, kuid detoneerimist tuli ette harva. Ka oli tal väga hea mälu. Ei esinenud viiside segiminekut, nagu seda vanemate inimestega tihti juhtub. Enamasti oskas ta ka täpselt öelda, kus ja kellelt ta esitatavat pala oli kuulnud.

6. juuli möödus lootusetus eksirännakus. Meie eesmärgiks oli välja jõuda Tellissaare asuva maja suuruse viie valla piirikivi juurde, mille omal ajal Vanapagan Kalevi pojale järele visanud. Meie ekskursioon jooksis aga tühja, „tänu“ Ellen Liivi poolt Tori söögi- ja joogimajast hangitud valeandmetele. Istusime terve ilusa päeva busis. Lohutuseks vaatasime vaid üht teist, väiksemat, kuid ka looduskaitse all olevat kivi. Hiljem selgus, et Tellissaare nimelisi kohti on ümbruskonnas kaks, meid juhatai aga õnnetuseks just sellesse teise Tellissaarde!

7. juuli möödus rahvaluulekogujate seminari tähe all. See toimus Pärnus, II L. Koidula nimelise keskkooli ruumes. Kohale saabus enamik ümbruskonna korrespondente: Ernst Raudsepp Torist, Evi Maasik Torist, Edur Maasik Tootsist, Johannes Laas Uulust, Salme Karu ja Oskar Randmäe Pärnust, Salme Karro Väändrast, Salme Kasesalu Pärnu-Jaagupist, Marta Mäesalu Häädemeestelt, Anni Kalmuk Koongalt, Theodor ja Sinaida Saar Kihnust ning Albert Kald, kes vahepeal oli kolinud kuskile Tallinna lähedale (ise päritolult saarlane, vahepeal elas aga Pärnu rajoonis).

² Tegelikult on Leedi lindistused kaduma läinud ja pole lauliku sugulasteni jõudnudki. Ants Rohtla salvestas Liisa Kümmeleit samal aastal uuesti Pärnus koos oma naabri ja sugulase Villem Selgojaga, kellel oli kodus stuudiomagnetofon.

Puudusid vaid Pärnu-Jaagupi koolilapsed – nähtavasti oli kool laiali läinud, enne kui meie kiri sinna jõudis, ja veel paar inimest. Ainuke, kes asjasse suhtus teatava üleoleku ja skepsisega, oli O. Randmäe. Kõik teised võtsid üritusest osa suure innu ja kaasaelamisega.

Muuseumi poolt oli neli sõnavõttu: avasõna H. Tamperelt, muistendite kogumisest E. Liivilt, uuematest rahvalauludest minult ja [isiku]andmete kogumisest H. Kokamäelt. Igale ettekandele järgnes elav keskustelu. Vestlus kulges vabalt ja sundimatult. Kõige jutukam oli J. Laas, kel alatasa oli midagi küsida või öelda. Kõige temperamentsem oli aga kahtlemata Albert Kald (muuseas, laulu „Tasa, vaikselt sõudvad pilved”³ autor), kes vaimustas kõiki oma hoogsa ja sütitava sõnavõtuga. Sealjuures esitas ta väga ilmekalt ühe naljandi („Igal kehaosal oma nimi”). See oleks väärinud tervikuna mitte üksnes lindistamist, vaid ka filmimist. Tema entusiasm ja ind olid tõepoolest nakatavad ja mõjusid meile kõigile väga kosutavalt. Tagasihoidlikult ja sümpaatselt nagu ikka esines Marta Mäesalu. Asjalikult ja meeldivalt võtsid sõna ka Ernst Raudsepp (kõneles kohanime kogumisest) ja Theodor Saar. Mäesalu ja Saar rääkisid peamiselt oma kogumistööst. [Esimene] ei saanud siiski jälle märkimata jätta, et talle uuem rahvalaul ei meeldi ja et ta ei taha seda koguda. Laulukladesid võivat ta siiski küla pealt korjata, sellega ta veel leppivat. Aga ise neid kunstiliselt nii mannetuid laule kirja panna – see olevat tema jaoks sunnitöö. (Oh ma vaene, kes ma seda uuema rahvalaulu pudrumägi⁴ läbi närima olen kutsutud ja seatud! Kuidas ma seda küll närin, kui teised selle nii söömiskõlbmatuks tunnistavad ja suust välja sülitavad!)

Tutvusin ka võistlusel II auhinna saanud Salme Karuga, kes osutus väga sümpaatselt inimeseks. Seminaril ta küll avalikult üles ei astunud, võib-olla osalt ka seepärast, et tal oli hääl ära, kuna oli just metsas marjul käinud. Tegelikult mõtles ta aga kogu aeg aktiivselt kaasa ja konsulteeris minuga n-ö separaatsel teel (istusin tema kõrval). Kokkuvõttes jäi seminarist väga hea ja meeldiv mälestus. Juba vahetu kontakt meil kogujatega kui ka kogujatel eneste vahel oli seda väärt, et seminar kokku kutsuda. Loodetavasti oli sellest aga mõnel määral ka praktilist kasu kogujatele, vähemalt neile, kelle kogemused seni väikesed.

³ Laul käsitleb 1919. a Saaremaa mässu mahasurumist. Vt Herbert Tampere, Ingrid Rüütel. Üks rahvalaul Saaremaa ülestõusust [1919 a. talvel: „Saaremaa mäss” ehk „Tasa vaikselt sõudvad pilved...”]. – Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. 4. Tartu 1966, lk 139–155.

⁴ Viide ühele rahvalaulule, milles on read: Seal oli suur pudrumägi. / Muidu sa sealt läbi ei saa, / kui sa rada ette ei söö!

8. juulil lindistasime Liisa Kummelit [Randivälja kooli internaadis] – kokku tervelt sadakond numbrit, sealhulgas rida regivärsse ja muinasjutte.

9. juuli. Matkame Olli Jõgeveri ja Lilia Briedisega üle jõe Sohlu külla, et külastada Jakob Pärna. Viimane oli aga Pärnusse arsti juurde sõitnud ja meil ei jäänud muud üle, kui koju tagasi vantsida (ümbrus on Ernst Raudsepa poolt nii hoolega läbi töötatud, et seal kammima hakata oleks vaevalt olnud mõtet). Lilia Briedisega võtsime ette uue retke – Ella Säde juurde. Seegi oli edutu – ka teda ei leidnud me kodust.

Pärast lõunat läksime Jakob Pärna juurde tagasi. Seekord oli meil enam õnne, otsitav oli kodus. See oli pikk tugev mees, välimuse järgi otsustades 60–70-aasta vahel, tegelikult juba 81aastane. Elas ta suures, ilusas, ent laokil talus jumala üksi. Ta oli reibas, jutukas ja huumorimeelne. Laule oli temalt üsna raske välja pressida, kuid päris tulemusteta see siiski ei jäänud. Heameelega rääkis ta aga jutte. Kahjuks küll tüürisid need tal vägisi rõvedad olema. Kirjutasime paar ehtsat muinasjuttu, mõne uuema laulu ja ühe torupillivalsi (lauluna). Lõpuks aga üllatas ta meid veel mitme toreda viiulilooga. Viiulit mängis ta tõepoolest päris hästi. 81 aasta kohta liikusid ta sõrmed lausa uskumatu väledusega. Mäng oli hoogne ja rütmikas. Leppisime kokku, et homme toome ta bussiga internaati lindistamisele.

10. juuli. Sõidame hommikul kohe Jakob Pärna juurde ja võtame ta koos viiulikastiga bussi peale. Jakob oli meid juba oodanud. Küsis, et kuidas me sellist auklikku ja porist teed mööda tulnud saime. Vastasime, et loksutas, mis loksutas, aga läbi tulime. Seepeale ütles ta: „Nagu venelase mesilased!“ ja jutustas meile kohe vastava naljandi. Lindistasime temalt kokku 23 pala – jutte, laule ja viiulilugusid⁵. Tagasi läks ta jalgsi – see kaks-kolm kilomeetrit polevat tal midagi käia!

Pärast lõunat läksime Muraka külla, kus lindistasime naljandeid Herta Jürsilt. See oli nooruslik, lahke ja jutukas naine, kohalik elanik, sündinud 1908. Elas ta oma poja perekonna ilusas kahekordses kivimajas ja hoidis pojalapsi. Naljandeid rääkis ta väga ilmekalt. Laule ta palju ei teadnud, ka muistendeid mitte. Ilmselt oli ta selleks liialt noor. Muistendite pooltest oli see ümbrus üldse suhteliselt vaene.

11. juuli veetsime Tootsi asulas. Kuigi maa-alalt väike, sarnaneb see enamasti kahekordsete majade, mitme moodsa uusehituse ning tööstushoonetega asula enam linnale kui mõni eesti vanema ilmega väikelinn. Siin elab tubli korrespondent Edur Maasik, Tootsi turbatööstuse valvur. Kogujastaaž on tal küll väike – kogujate perre astus ta alles seoses võistlusega, kuid paari aastaga on ta juba küllalt

⁵ Kaks lugu leidub väljaandes „Pärnumaa viiuldajad. Esimene. Noodivihik ja CD“. Koostajad Krista ja Raivo Sildoja, Viljandi 1997.

Jutustaja ja pillimees Anton Tohver ning Herbert Tampere ja Ingrid Rüütel helilindistamisel. Ellen Liiv 1963. ERA, Foto 6705

Edur Maasik ja Ingrid Rüütel Tootsis rahvaluulet kogumas. Ellen Liiv 1963. ERA, Foto 6659

palju teha jõudnud. Külastasime tema laulikuid, et jäädvustada varem muuseumile saadetud laulude viisid. Esimesed külastatavad olid 65aastane Alma Talvi ja tema 87aastane ema Juuli Kirkmann. Kodus oli esialgu ainult vanaperenaine, ent peagi tuli töölt lõunale ka tema tütar. Ühiselt meenutasid nad mitu lauluviisi. Seejuures abistas neid ka 54aastane Selma Karell (vist Alma Talvi õde). Juuli Kirkmanni laulud pärinesid Vändrast, kus ta oli sündinud. Kahjuks oli ta mälu väga tuhmunud ning ta ei suutnud meenutada kuigi palju. Hiljem on ta kolinud Türi kihelkonda, kust on pärit ka Alma Talvi laulud. Kõik need kolm naist nägid välja nii nooruslikud, et igaühelt oleks võinud vabalt kümme aastat vanusest maha arvata. Seejärel külastasime vana rätsepmeistrit A. Kolotsit. Ta on sündinud ja elanud peamiselt Antslas. [---]

Pärast kehakinnitust sööklas istusime koos E. Maasikuga bussi ja sõitsime koos Muti külla 82aastase lauliku ja jutustaja Jüri Puussaare juurde. J. Puussaar oli osav käsitöoline. Imetlesime kõik tema äsjakootud vaipa. Meelsasti laulis ta laule, mida veel mäletas, kuid kahjuks polnud neid alles kuigi palju. Jüri Puussaare puhul oli see eriti masendav, sest tõenäoliselt on tema laulutagavara olnud suur ja mitmekülgne. Ka mäletas ta mitme regivärsilise ja siirdevormilise laulu fragmente, kuid nende viiside meenutamine ei andnud enamasti tulemusi, kuidas ta ka ei püüdnud. Jah, teadsin küll, aga ei ole meeles – see lause kordus meie vestluse jooksul küll paarkümmend korda, ja kui sageli oli seda meie folkloristikõrvale nii ütlemata raske ja valus kuulda! Siiski lisas see külaskäik meie kogudele mõnegi rahvaviisi, nii noodistatult kui ka lindil.

Tõeliseks elamuseks mulle oli aga see, kuidas ta jutustas muistendeid ja mütoloogilisi pärimusi. Harva leidub tänapäeval inimesi, kes ise kõigesse sellesse nii sügavalt ja veendunult usuvad, nagu see oli käesoleval juhul. Sellele vastavalt oli ka J. Puussaare jutustamisviis ainulaadne. Ta rääkis vaikselt, pisut salapäraselt, nagu suurt saladust usaldades, sealjuures suure sisendusjõu ja emotsionaalsusega.

12. juulil lindistasime koos H. ja E. Tamperega Viira ümbruse laulikuid. Ann Tilk laulab nii üksi kui ka koos korrespondent Evi Maasikuga uuemaid laule. Huvitavaid laule ja jutte esitas Anton Tohver. Viimase leivanumbriks oli aga kandlemäng. Kannel oli tal väike ja üsna tuhmi kõlaga, mängis ta aga suurepäraselt. Ta mängutehnika oli huvitav ja omas laadis täiuslik. Üldiselt oli see tavaline katmistehnika – vasaku käe sõrmed katsid teatud keeli, parem käsi helistas katmata keeltel akorde, mille ülemised helid moodustasid melododia. Huvitav oli aga see, kuidas ta nii parema kui vasaku käe sõrmedega üksikutel juhtudel viisinoote võttis, tehes seda mõnikord üsnagi pika melododialõigu ulatuses. Kandlel olid bassid ülal, kõrge-

Jüri Puusaar Mutikülas põrandavaipu kudumas. Ellen Liiv 1963. ERA, Foto 6644

*Jüri Puusaar näitab omakootud
vaipa. Ellen Liiv 1963.
ERA, Foto 6645*

mad helid aga allpool, nii liikus parem käsi vahetevahel just kõrgemate helide suunas allapoole, vasaku käe nimetissõrm ja põial näppisid aga vaheldumisi üksikuid noote, samal ajal kui teised vasaku käe sõrmed parema käega võetud akordi jaoks teatud keeli katsid. Ta mängis meile rea vanu lugusid, kuid ka uuemaid meloodiaid ja omaloomingut. Korra olevat lubatud ka raadiost teda lindistama tulla, kuid ei olevat siiski lindistatud. Küll olevat ta varem aga suure eduga kohalikus rahvamajas esinenud. Ise oli ta oma mängust ja lugudest üpris heal arvamusel – neid lugusid aitavat igaühel kuulda. Tõsi ta ju on! Ta oleks meile meelsasti mänginud veel kui palju, kuid meid oodati Tootsis. Kui lindistamise lõpetasime, ütles vana pillimees väga tõsiselt: „Nüüd siis ei ole mind üldse enam tarvis. Enam te ju siia tagasi ei tule.” [Kahe aasta pärast pillimees suri.]

Tootsis ootas meid Edur Maasiku suurim laulik, 65-aastane Liisa Kask koos oma vennatütre, 43aastase Herta Kausoniga, kes oli Pärnust külla sõitnud. Viimanegi teadis oma noorest east hoolimata rea uuemaid rahvalaule, millised pärinevad enamasti tema ema repertuaarist. Nii meenutasid nad koos Liisa Kasega hulga laule. Mõlemal olid selged ja kõlavad hääled. Võtsime kõik olulisema lindile. Mis veel laulmata jäi, seda lubasid nad edaspidi ise lindistada ja meile saata. Nende lõbusate, energiliste ja jutukate naiste seltskonnas möödus aeg väga ruttu. Küllap oleksime viibinud veelgi, kui tagant poleks sundinud tühi kõht ja lubadus enne kella seitset tagasi Randiväljal olla (kell seitse pidi H. Kokamägi Sindis lindistama).

13. juulil algas kojusõit. Tagasiteel peatusime Viljandis, kus meile pakkusid suurt elamust 90aastase Liisa Viiraku regivärsid. Küllap kirjutab temast pikemalt S. Lätt, kes temaga töötas.

Mis jäi tänavusest ekspeditsioonist eriti meelde? Kahtlemata Liisa Kümme oma haruldaste regivärsside ja muinasjuttudega, see, kuidas Jüri Puussaar muistendeid jutustas. Sindi pensionäride ansambli „Mäeotsa talu” ja „Mölder Mats”, kuigi kuulsin neid vaid magnetofoni vahendusel. Anton Tohver kandlemäng ja „Nüüd siis ei ole mind üldse enam tarvis...” Haruldaset meeldivad mälestused jäävad korrespondentidest – Albert Kaldist, keda nägime esmakordselt, Edur Maasikust ja Ernst Raudsepast, kes meile ekspeditsioonil suureks abiks olid, aga ka Marta Mäesalust, kellega seekord vähem kokku puutusime, kuid kelle nägemine rõõmustab alati. (RKM II 156, 405–430.)

Pärnu kapell. Olav Kiis 1974. ERA, Foto 10906

*Hermiine Itter, Leonhard Kuusksalu, Roman Itter ja T. Sastok. Olav Kiis 1974.
ERA, Foto 10910*

1964. aasta ekspeditsioon peatus Audru kooli internaadis, käidi ka Tõstamaa kihelkonna alal. Mina osalesin sellel vaid mõne päeva (29. juunist kuni 3. juulini). Olin lapseootel ja tundsin end halvasti. Päevikut ma ei kirjutanud. Kogumise olukord oli üldiselt sama mis eelmisel aastal Tori ekspeditsioonil. Kasutasime sama stuudiomagnetofoni ja lindistas taas Richard Hansen.

1971. aastal salvestasime Pärnus kohaliku linavabriku kapelli. Juhatas Tõstamaalt pärit Roman Itter, kes ise mängis löötsa, abikaasa Hermine Itter mängis mitut pilli. Kapelli koosseisu kuulusid ka kannel, parmupill, trumm, põispill ning kõla- ja rütmipillid. Hermine mängis ka ühe parmupilliloo ja saatis käsitrummi ja kuljustega Romani löötsalugusid. Informatsiooni kapelli kohta sain Tartu pillimehelt Leonhard Kuusksalult, kes ka kaasa mängis.

Tõstamaale pöördusin tagasi 1974. aastal. Minu kaaslasteks olid tookord Ene Mihkelson ja heliinsener Olav Kiis. Meil oli kasutada ka väike, hea kvaliteediga reportertermagnetofon. Kuna eesmärgiks oli filmida laulumänge, aga kirjandusmuuseumil filmiaparaati polnud, olime sõlminud ajutise töölepingu etnograafiamuuseumi kaameramehe Vello Ojanurmega. Filmisimegi Tõstamaa alevi laulumänge. Osales hulk inimesi, nende kokkukutsumisel oli abiks kohaliku muusikaelu hing Elsa Lööbas, laulumängude eestvedajaks oli aga Linda Jürgens⁶, kellelt olime salvestanud juba eelnevalt laule ja mängukirjeldusi. Tema repertuaaris oli rida vanemaid tegevusega laulumänge, mida polnud varem kunagi filmitud. Kuigi filmijat sai informeeritud soovist jäädvustada mängutegevused tervikuna, selgus hiljem, et enamik mängudest olid filmilindile jäänud fragmentaarselt ning heliga kokku monteerida polnud neid hiljem võimalik. Sellegipoolest leidub neis toredaid momente ning loengutel ja seminaridel on nad illustreeriva materjalina kindlasti kasutatavad.

Tõstamaal salvestasime ka Elsa (1903–1996) ja Theodor (1905–1995) Lööbase eestvedamisel tegutsevat kapelli. Theodor mängus viiulit, Elsa kannelt ja kitarri. Theodor laulis lindile ka mitu laulu, nende seas „Jää terveks, mu kodurand“, mille teksti autor on inglise poeet Byron. Abikaasa saatis kitarril. Theodori harrastuseks oli ka laevamudelite valmistamine.

Probleeme tekitas nende perekonnanimi: enamasti on kirjalikes allikates Lööbas, nad ise kasutasid aga kuju Lööbas. Ka Juhan Smuuli näidendi „Kihnu Jõnn“ ainetel linastatud filmi „Metskapten“ autorite seas on Theodor end kirja pannud Lööbasena:

Purjelaeva „Fortuna“ ujuvmaketi valmistajad: Theodor Lööbas, Jakob Kiil (<http://www.efis.ee/et/filmiliigid/film/id/246/filmitegijad/all/1/>). Eesti perekonnanimede

⁶ Oma küla nimetas ta Metskülaks, kuid mingitest kirjalikest allikatest sellist nime ei leia.

*Elsa ja Theodor Lõobas, Tõstamaa pillimehed (kitarr ja viiul). Olav Kiis 1974.
ERA, Foto 10902*

*Viiulimängija Theodor Lõobas koos omavalmistatud laevamudelitega, Tõstamaa alev.
Olav Kiis 1974. ERA, Foto 10904*

andmebaasist selgub, et vanem nimekuju oli just Lööbas (algsest kujul Löbas) ning sellest on andmeid vaid Tõstamaalt (<http://www.ra.ee/apps/onomastika/index.php/et/nimepanek/searchNimepanek?norm=L%C3%B6%C3%B6bas&q=1>).

Ermistu külas elanud Madis Lööbas, kes laulis meile mõne regilaulu, omatehtud pillkelaulu „Kihnu Jaan ja Pulsu Juku” jm, on aga kasutanud just nimekuju Lööbas. See oli hoopis teist masti mees. Tema kohta olen kirja pannud:

On kuus talve koolis käinud, 13aastaselt lõpetas kihelkonnakooli. Tahetud saata Riiga preestrite seminari, aga põlanud selle ameti ära, pealegi polevat tal olnud küllalt head lauluhäält, mis preestril hädavajalik. Veel teisegi ameti põlanud ta ära – nimelt tahetud teda hiljem mõisa veterinaarvelskri ametit õppima panna. Kuid sellest hoolimata pidanud ta hiljem eluaeg seda tööd tegema. M. Lööbas jutustab veel, et kahjuks olevat ta liiga vara ilma sündinud – siis olevat ju see kange Jumala teenimine ja põrguhirm olnud, mis ta elust palju aega olevat ära raisanud. Nii mõnigi asi olevat patuhirmust tegemata jäänud. (RKM, Mgn II 175, 352–353.)

Tõstamaa kihelkonna alalt õnnestus mõlemal kogumisaastal riimiliste laulude kõrval jäädvustada ka regilaule, mis on olnud igal ekspeditsioonil erilise tähelepanu all kui rariteedid, muinaskultuuri reliktid. Mäletati peamiselt laste-, pulma-, mardi- ja kadrilaule. Lindile laulsid neid Linda Jürgens, õed Talvingud jt. Roosi Tõnismäe Võhma külast, hüüdnimega Vallavaheme Roosi saanud hüüdnime oma mehe ameti järgi – see olnud „valla vahemees” ja tuntud ka suure pulmalauljana (RKM, Mgn II 175, 634). Selistes elanud Miina Jürisoo oli pärit Audru kihelkonnast Lindilt. Audrus olid head regilaulude teadjad Elisabet Piiskop, Anna Ojakallas jt. Elisabet Piiskopilt panin kirja mõned üherealise pulmalaulu viisi variandid. Hiljem lindistamisel küsitles teda Herbert Tampere. Viimane jäädvustas ka Tõstamaa suurima regilauliku Liisu Oriku laule, keda oli plaadistatud juba 1938. aastal.

Raamatu koostamise protsessis tekkis viljakas koostöö Liisa Kummeli järglasega. Tütar Leida Rohtla, kes suri 2002. aastal, jättis endast ulatusliku käsikirjalise pärandi ning saatis kirjandusmuuseumile oma eluloo, mida kasutasin käesolevas raamatus. Osa oma käsikirjalisest pärandist oli ta loovutanud Pärnu muuseumile, osa säilitas noorem poeg Rein oma kodus Ore külas. Salvestasime koos Helen Kõmmusega temalt mitu tundi mälestusi ja vanaema jutte, Krista Saare skaneeris hulga fotosid ja käsikirju. Vanema tütrepoja Mardiga vestles minu kirjalike küsimuste põhjal tema tütar Joanna Kuusk, salvestas tütreütari Eliis Kuusk. Mart rääkis põhilselt vanaemast endast, Rein vahendas rohkem vanaemalt kuulnud pärimusi, osalt ema, Leida Rohtla kirjanekute toel. Raamatu lõpust leiab lühendatud intervjuu Mardiga. Reinu vestlusest on toodud katkeid ja jutunäiteid.

*Arhitektuurilise kaitse all olev 18. saj. kõrtsihoone Pärnu-Audru tee ääres (Kuld Lõvi).
Foto H. Rannau. PõMu 397 F 1835:77*

Ülevaade kogumikus avaldatud lauludest, nende taustast ja päritolust

REGILAULUDEST

Regilaulude traditsiooni poolest eristusid ühelt poolt omavahel lähedased Audru ja Tõstamaa, teisalt Tori ja Vändra kihelkond. Esimestes säilis regilaul kauem. Tõstamaa kihelkonnas oli see 20. sajandi alguses üsna elav. Pulmi peeti vanade kommete kohaselt ja veel 1930. aastatel oli pulmalaulikute vastastikune laulmine tavaline. Kuulsaim pulmalaulik oli rätsep, rändkaupmees ja poodnik Hendrik Jantson (1861–1941). Tema laule on plaadistatud 1937. ja 1938. aastal, viimasel korral koos Liisu Orikuga. Hendrik laulis peigmehe, Liisu pruudi poolt, kummalgi oli oma viis (vt ERMA; CD I nr 45). Liisu Oriku laule salvestati ka eraldi. Enamiku pulmalaulude viis oli neil ühine ja ka 1960. aastatel lauldi pulmalaule sama meloodiaga. Veel 19.–20. sajandi vahetusel ja 20. sajandi alguses sündinud inimesed, nagu õed Elvine Talving ja Iida Karjel ning Liina Baum, olid ise pulmas laulnud ning esitasid pruudi- ja peiupoolsete laulikute vastulaule helilindilegi. Tõsi küll, sõnade meenutamisel kasutati ka käsikirjalise lauliku abi. Vanematelt laulikutelt, nagu Liisu Orik, Elisabet Piiskop, Liina Ird, jäädvustati ka mõrsja kodunt ärasaatmise laule jm pulmalaule.

Mardis ja kadris käimine püsis kauem ning mardi- ja kadrilaule mäletasid veel paljud. Neid lauldi Lõuna-Eestile iseloomulikel ühe- ja kaherealistel refräänidega viisidel. Muud töö- ja tavandilaulud olid kadunud koos vastavate tavadega. Vanu jutustavaid ja lüürilisi laule ning paar loitsu õnnestus jäädvustada rikkaliku regilaulude repertuaariga Liisu Orikult, kes oli 1964. aastal 92aastane, seega põlvkonna võrra vanem enamikust informantidest. Liisu isa oli mõisasulane ning Liisu kasvas mõisatöölise majas. Laule õppis ta emalt ja isalt, pulmalaule vanematelt naistelt, kas'ke-laule aga laulis koos teiste noorte tüdrukutega kevadel, kui mets oli juba lehtes ning noored inimesed „läksid rohelisse” heinamaid talvel varisenud okstest puhastama. „Päev otsa sai metsas lauldud vahel” (RKM, Mgn II 1097 a). Mõni tema

Tõstamaa pulmalaulude vanem üldviis oli üherealine kvardi ulatusega tõusev-laskuva meloodiakaarega. Sama meloodiatüüp oli levinud variantidena ka Kihnus, Muhus, Ida-Saaremaal, aga ka Kuusalus ja mujal Põhja-Eestis (vt Rüütel 1986). Sellest oli Pärnumaal arendatud lihtne kaherealine vorm ($A A_1$), kus esimene fraas lõpeb 2. astmel, teine alumisel tugihelil. Selline kuju oli meie ekspeditsioonide salvestustes valdav.

Neidude vabaõhulaule esitati Audrus ja Tõstamaal kaherealistel avarama heliulatusega, enamasti kaherealistel kaske-refraäniga viisidel. Lõuna-Eesti pulmalauludele iseloomulik refräänsõna, mis tulenes sõnast kaasik, kaasanaine – 'peu-poolne pulmaline, pulmalaulik' – oli siin kaotanud oma tähenduse ja funktsioneeris lihtsalt asemantilise värsilaiendusena, et häält kauem kõlada lasta (nr 25 jm; vrd Tampere 1965, lk 20, 52, 55 jm).

et on põl-le-le pa-re-ma ak-ka-me mei-e mi-ne-ma

Sii - a ri - kas - te ri - su - se

Laulik pole oma laule ammu enam tegelikus olukorras kasutanud. Ilmselt pole ta neid vahepeal üldse laulnud, sest esimesel lindistamisel ei tulnud tal mõned viisid meelde ning ta lihtsalt püüdis midagi kombineerida. 1965. aastal näib tal olevat salvestamine juba rohkem ette valmistatud ning ta ei eksi enam viisidega.

Pulmalauludes Liisu Orik ei korda värssse, vaid tekitab vahel kaherealise meloodiast kolmerealise struktuure, korrates kord viisi esimest, kord teist poolt. See tuleneb sooloesitusest. Laulus nr 1 on tekstis taanetega näidatud värsside liigendus, taga-pool pole seda tehtud. Tegelikult lauldi pulmas kooriga värssse korrates, nagu laulja isegi kinnitas. Seetõttu on soovitatav võimalikul taasesituselgi pigem värssse korrata.

Järjekindel eeslaulja ja koori vaheldus oli juba 1930. aastail taandunud. Kes oskas, võis kogu aeg kaasa laulda, kes ei teadnud sõnu, kordas värssse. Erakordse olukorrana meenutati juhust, kus üks pulmalaulik laulis eest nii pruudi kui peig-mehe poolt (RKM, Mgn II 1097 a).

Vändra ja Tori kihelkonnas olid regilaulud põhiliselt taandunud. Erandiks oli oma rikkaliku regilaulupärandi Suure-Jaani esivanematelt kaasa toonud Liisa Kümmel.

Üleujutus Riisa küla Hoolmiku talus 1922. Esiplaanil Liisa Kümmel tütrega. PäMu TA 244-30

*Foto (vasemal) arvatavasti 1910. aastast, kui Liisa Kümmel oli 22aastane.
Liisa Kümmel koos tütreaga 1913. aastal (paremal). Rein Rohtla erakogust*

Ingrid Rüütel ja Rein Rohtla. Krista Saare 2017

LIISA KÜMMEL JA TEMA LAULUD

Liisa Kümmelist ja tema lauludest olen avaldanud artikli 1984. aastal ajakirja Kultuur ja Elu rubriigis „Folkloristi märkmikust”. Olen selles vahendanud tema mälestusi oma elust ja oma vanematest, mis avavad ilmekalt tema laulude tagamaid.

FOLKLORISTI MÄRKMIKUST⁷

LIISA KÜMMEL

INGRID RÜÜTEL

Liisa Kümmelit mäletan hästi suvistelt rahvaluulekogumismatkadelt Tori maile kuuekümnendate aastate alguses. Teda on külastanud ka kadunud Selma Lätt, Herbert Tampere jt folkloristid. Tänu tema loomupärasele lauluannile ja jutuvestmisoskusele, heale mälule ja elavale huvile vanemate vaimse pärandi vastu on vanavarasalve lisandunud nii sisult kui mahult õige kaalukas sülem traditsioonilist rahvaloomingut. Temalt on ühtekokku helilindistatud 365 pala, nende hulgas 147 laulu ja 218 juttu, peale selle tehtud sadu lehekülgi kirjapanekuid. Selle kõige hulgas on, tõsi küll, ka korduvat materjali, ent sellegipoolest on Liisa Kümmeli panus mineviku kultuuri vahendajana praeguste põlvedeni õige silmapaistev.

Esimesed lindistused tegi Liisa Kümmelilt tema tütrepoeg Rein Rohtla 1960. aastal. Nende koopiad säilitatakse TA Kirjandusmuuseumis. Varasemad kirjapanekud pärinevad 1961. aastast. Need kuuluvad omaaegsele Tori kodu-uurijale, Kirjandusmuuseumi folkloristide heale abilisele Ernst Raudsepale, kes oligi Liisa Kümmeli kui rahvalauliku avastaja ja juhatas meilegi teed tema juurde. Kahjuks on suurem arv lindistusi – 60 laulu ja üle 200 jutu – tehtud alles 1963. a ekspeditsioonil, pärast rasket haigust, mil lauliku hääl oli juba tuhm ja esitusel puudus endine sära. Valdav osa eriti väärtuslikest regilauludest oli õnneks jäädvustatud juba varem. Viimastel kogumisretkedel lisandus aga ohtrasti uuemaid rahvalaule ja -jutte, sealhulgas arvukalt naljandeid, ammu haruldaseks jäänud ehtsaid muinasjutte (eriti loomajutte), muistendeid. Viimaste hulgas on eriti huvipakkuvad lood mütoloogilistest olenditest – kodukäijatest, luupainajast, tulihännast, katkust, libahundist. Liisa Kümmelilt on saadud väärtuslikke andmeid ka pulma-ja

⁷ Artiklist on välja jäetud näitetekstid ja viisid. Need võib leida käesolevast kogumikust Liisa Kümmeli materjalidest. Lisatud on allmärkusi.

kalendrikommete kohta, sealhulgas haruldasi teateid tõnnivakast. Kuus näidet tema regilauludest leidub H. ja E. Tampere ning O. Kõiva koostatud heliplaadiantoloogias „Eesti rahvalaule ja pillilugusid” I (1970), uuematest on allakirjutanu avaldanud neli ringmängulaulu väljaandes „Eesti uuemad laulumängud” I–II (Tallinn, 1980–1983).⁸

Liisa Kümmeli laulud ja jutud esindavad eeskätt vanematekodust pärandatud Suure-Jaani traditsiooni, mis aga koos Liisa Kümmeliga on kandunud Tori maile, kus ta on veetnud suurema osa oma elust ja täiendanud oma repertuaari eeskätt uuemate rahvalauludega.

Laulik sündis 6. septembril 1888. a endises Suure-Jaani kihelkonnas Leetva külas Pärnaaugu talus 9-lapselise pere kuuenda lapsena. Isa oli pärit Kibaralt, kust põlvneb ka helilooja Mart Saar. Ema pärines eesti kultuuriloost tuntud Kuldkepide suguvõsast, mille üks võrse ulatub J. W. Jannseni ja Lydia Koidulani.

Liisa Kümmeli isa oli suur laulu- ja pillimees, tegi ise kandleid ja õpetas kandlemängu ka oma lastele. Kõik Liisa Kümmeli õed-vennad olid laulu- ja pillimehed, „tragidad, tulised inimesed”, nagu ta ise ütleb. Samade sõnadega võib iseloomustada teda ennastki. Liisa Kümmeli elu polnud kerge. Kolm talve käis ta Kaansoo vallakoolis, 20aastaselt tuli Tori kihelkonda Riisale Hoolmiku tallu teenijatüdrukuks, kuhu jäi järgnevakaks kahekümneks aastaks. Hoolmiku talu lahke perenaine kohtles teda emalikult. Siin kasvatata üksi olles oma tütre, kelle isa sai surma Esimeses maailmasõjas. Hiljem, kui tütar abiellus, elas ta tütre kodus Kellamel, kus hoidis ja kasvas kolme tütrepoega. Mõnda aega töötas ta ka kolhoosis lüpsja-karjatalitajana. Liisa Kümmel suri 11. augustil 1964. a ja on maetud Tori kalmistule.

Laulud õppis ta peamiselt isalt. „Olin isa nägu, isale kallis,” on ta ise öelnud. Isa võttis tihtipeale põlvele ja laulis. Ka emalt on ta meelde jätnud mitmeid laule ja lugusid. Liisa Kümmeli laulude hulgas leidub näiteid vanimaist liikidest uuemate sõduri- ja mängulauludeni. Laulueelseks žanriks peetakse loitse, mida retsiteeriti viisita. Vanasti usuti sõna jõusse ning arvati, et mitmesuguste maagiliste sõnumiste abil võib mõjutada loodusjõude, võtta valu, kergendada tööd. Liisa Kümmelilt on jäädvustatud sauna-, ussi- ja arstimissõnu. [...] Loitsulistest töölauludest mäletab Liisa Kümmel isalt kuulnud võitegemise sõnu, tavandi-

⁸ Hiljem on nimetatud plaadiantoloogia välja antud täiendatult eesti ja inglise keeles (vt „Eesti rahvamuusika antoloogia. Anthology of Estonian Traditional Music”. Koostanud / Compiled by Herbert Tampere, Erna Tampere, Ottilie Kõiva. Helisalvestusi Eesti Rahvaluule Arhiivist / Recordings from the Estonian Folklore Archives 3. Tartu 2003).

lauludest mardi- ja vastlallaulu koos vastavate kommetega, mis kuuluvad muistse põllunduskalendri tsükklisse ja on seotud eelkõige viljakusmaagiaga.

Liisa Kummeli lastelaulude hulgas leidub ahellaule, mida peetakse väga vana-deks, koguni regivärsieelseiks. Mitmetel neist oletatakse mütoloogilist taga-põhja. Alles hiljem, selle ununedes muutusid nad lastele lauldavateks laulu-deks. [---]⁹

Regivärsilistest laulumängudest teadis Liisa Kümmel „Kuningamängu” ja „Kulli-mängu”, kusjuures ta väga elavalt ja toredasti kirjeldas ka nende tegevust. „Kullimäng” oli nagu väike näidend, mille tegelasteks kull ja kana poegadega (vastav laul koos kulli ja kana humoristliku dialoogiga on ära toodud eespool nimetatud heliplaadiantoloogias ja selle juurde kuuluvas tekstivihikus)¹⁰.

„Kuningamäng” oli jälle sedasi: inimesed on ringis ja üks on ringi sees ja siis hakatakse laulma. „Siis võttis ja hakkas tõmmama, kelle peast rätiku, kellel ta midagi kätte sai ja iki sinna oma kotti. Kes sees oli, see riisus, see kuningas. Ja siis nad kukkusid seda kuningat taga ajama ... ja kuningas ledis eest. Niisugune suine mäng siis olli väl’las vanast.”¹¹ [---]¹²

Eriti rohkesti on Liisa Kummelilt talletatud haruldast regivärsilist lüroepikat. Jutustavad laulud on õpitud peamiselt isalt, mistõttu ka teatav mehelik stiil ja ainevald. Näiteks „Arg kosilane” (leidub ka plaadivalimikus) või kontaminat-sioon lauludest „Põdratapja”, „Sarvest sadul”, „Soome sild” ja „Oleks see mees minu!”. Omamoodi huvitav on lauliku interpretatsioon laulule: põllult vilja riisu-vat põtra käsitatakse saksa röövrüütlike poeetilise võrdkujuna („tuli pukka Poo-lamaalt/ ja sinisarve Saksamaalt ...”), millega põhjendatakse ka küllalt jõhkrat arveteõiendamist viimasega.¹³ Mütoloogilise tagapõhjaga on „Täid kaladeks” ja „Nälja peksmine”.¹⁴ Muistenditeski sageli esinev personifitseeritud nälg peks-takse tööga majast välja. Siis aga poeb ta peitu teise tallu, kus nooruke pere-naine ja peenike peremees temast jagu ei saa: „Seal ta istus, irvitas ja pere-aga-naista näägutas.”¹⁵

⁹ Vt nt nr 224.

¹⁰ RKM, Mgn II 521 b.

¹¹ RKM, Mgn II 521 c.

¹² Viisi ja teksti vt nr 244.

¹³ Vt nr 214.

¹⁴ Sisult meestelaulud on ka „Sõjasõnumid” – nr 216, „Tõbine naine” – nr 239, „Imed” nr 246, „Viltu” nr 247.

¹⁵ Vt nr 217.

Liisa Kümmeilt on jäädvustatud ka ilus terviklik variant laulust „Ema haua!”, mis on liitunud lauludega „Lahti hauauksed” ja „Kosjad kodus”.¹⁶ Usutavasti oli selgi laulul kunagi mütoloogiline tagapõhi – usk elavate ja surnute reaalse kontakti võimalusse, sellesse, et surnud võivad elavate käekäiku mõjutada. Samu tekstimotiive võib kohata ka läänemeresoome rahvaste surnuitkudes, samuti mörjsaitkudes, kui see oli vaeslaps. Eestis on laul arendatud lüroepiliseks, kusjuures kunagistest mütoloogilistest kujutelmadest on aja jooksul saanud veidi müstilise varjundiga poetiseeritud pilt vanemate hauda külastavast vaeslapsest, sageli, nagu ka Liisa Kümmeil, mehele minema valmistuvast neiu, kellele vanemad toonelas valmistavad pulmaehteid ja veimevakka. Sama laulu variante on mäletatavasti Kreutzwald kasutanud „Kalevipojas”. Isalt on Liisa Kümmeil õppinud ka humoristlikke labajalavalsilaule, emalt – vanade pillilugude imitatsioone, „lullitamisi”.

Ta on ka ise laule teinud, olles hea sõnaseadja. Kuid ta loomemeetod on eht-rahvalaulikulik – oma laule lõi ta valmisdetailidest, neid kohandades, kombineerides ja täiendades, umbes samuti nagu setu improvisaatorid, kuigi viimastel on kasutada rikkalik regivärsilise lauluklassika poeetiline arsenal. Liisa Kümmeil aga laenas motiive eelkõige oma aja moeluulest – tuntud autorite luuletustest, rahvuslikest lauludest, uuematest rahvalauludest. Ei puudu ka regilaulu stiilivõtted ja kujundid, ent need lisavad vaid koloriiti valdavalt uuemasse kujutamisaadi. Selliseid valmisdetailide kasutab ta nagu ehituskive, mida laob ja seob oma sisetunde järgi, luues neist tõepoolest oma laulu. Nii on ta loonud laulu igale lapselapsele (üks neist, „Tiit oli tilli tipsike...”¹⁷ on laiemalt tuntud „Kukerpillide” seades) ja lüürilisi luuletusi, millest tsiteerin üht. See on omapärane elukreedo, mis iseloomustab teda paremini kui mis tahes võõrad sõnad.

*Laula, oh laula, mu keeleke,
helgi ja elise, ääleke!
:: Üürike aega mul elada veel,
pia on jäädvaste vaikind mu keel ::
Õiska ja laula, kui tervis on käe,
ära sa nutma ega nukrustama järe!
:: Vaata, kui rõõmus on väikene lind,
lauludest alati paisub ta rind. ::*

*Pia ju külm on laulja rind,
jäädvaste katab mind mullapind.
:: Audas küll aega on magada,
änam sääl õisata, laulda ei saa ::
Emake lauluga kiigutas mind,
lauldes mind kallistas isakese rind,
:: lauluga möödund mu elutee,
ehk küll ka kurb ja okkaline see. ::
[---]*

¹⁶ Vt nr 215.

¹⁷ Algselt „Titt oli tilli tipsike”.

Lauluke alati rõõmustab mind,
kui küll mures ja raske mu rind.
:: Kui on kõlamas lauluviis,
pisarad silmist ma kuivatan siis. ::

Lapsed, mind saatke lauluga
külma mulda magama,
:: linnuke, tule ja laula mulle sääl,
puhka ja laula mu risti pääl! ::¹⁸

Liisa Kümmel oli tööpoolest päikesenaine, kes laulis end läbi elumurede. Rahvaluulearhiivi talletatud lauludes ja juttudes jääb ta püsima eesti kultuurilukku kui Tori ja Suure-Jaani folklooritraditsiooni üks viimaseid silmapaistvaid esindajaid.

¹⁸ Tervikteksti vt nr 231.

Rahvalauliku isiksust ja selle kujunemise tausta avavad tema lähedaste – tütre Leida Rohtla ning tütrepoegade Mardi ja Reinu mälestused käesoleva raamatu lõpus. Leida Rohtla kirjutis on huvitav ka kaugetesse aegadesse ulatuvate perepärимuste tõttu, mis on põimunud reaalelu faktidega. Olukordi ilmestavad autori enda luuletused. Veel täiuslikum variant suguvõsa ajaloost ja pärimustest – ligi sajaleheküljeline käsikiri „Mälestusi emast – Tori rahvalaulik-jutustajast Liisa Küm-melist“, kirja pandud aastal 1968, on hoiul Pärnu muuseumis. Liisa Küm-meli suguvõsa on nii tema ema kui isa poolt viidud tagasi viis inimpõlve, 18. sajandisse. Käsikirjas on konkreetseid andmeid – nimed, sünni- ja surmadaatumid, elukohad, aga ka rohkesti mälestusi inimestest ja nendega seotud sündmustest. Kirjapanekuid alustas Leida Rohtla omaaegse Tartu kodu-uurimise ringi aseesimehe H. Madissoni õhutusel. Idee esivanemate ja nendega seonduva kirjapanemiseks sai ta aga juba varem Kuremaa Kontrollassistentide koolis õppides prof. A. Lüüsi teosest „Isiklik terviseraamat“ (1931). Kõik pärimused on jäädvustatud ema Liisa Küm-meli juttude põhjal.

Mõne Liisa Küm-meli regilaulu puhul on teada nende omapärane levikutee. Nii on ta rea laule õppinud isalt, kes õppis need oma vanemaealiselt karjavennalt ja see omakorda oma vanavanaemalt, kes oli pärit hoopis kuskilt Tartumaalt. Seega on need laulud kandunud edasi mitu põlve soololauludena, naistelt meestele ja vastupidi. Liisa Kümmel andis neid omakorda edasi meestele. Nii luges ta tütrepoeg Mart oma intervjuus peast „Põdratapja“ laulu. Kaks vana laulu – „Põdratapja“ ja „Arg kosilane“ on Liisa Küm-meli käsikirjalisse laulikusse kirjutanud Mihkel Riis. Esimese „Sui mina sõidan saaniga“ („Põdratapja“) pealkirjaks on pandud „Vana rahva laul“, alla on kirjutatud: „Muistsel viisil laulda. M. Riis“. Liisa on lisanud laulik- kusse omalt poolt laulu „Müras aga mere musta ärga“ („Ema haua“), märkustega „Isa mälestuseks 1915. aastal“.

Mardi- ja kadrilaule ning mängulaule lauldi kõikjal Eestis ühiselt, kooris. Ees- laulja ja kooriga laulmist pole Liisa Kümmel ilmselt kuulnud. Tema regilauludel

olid enamasti erinevad viisid, mis seletubki sellega, et laulud on pärit eri allikatest, sealjuures suurelt osalt meeste traditsioonist. Meestel oligi viise rohkem kui naiste lauludes.¹⁹ Mõni meloodia varieerub laulu kestel märgatavalt, samas on tähelepanuväärne see, et erinevad esitused on väga sarnased, mis seletub asjaoluga, et ta on samu laule elu jooksul pidevalt laulnud. Lapselapsed on neid meelsasti kuulnud ja lausa temalt laule tellinud.

Tütrepojad mäletavad Liisa Kümmit väga töökana ja alati laulvana. Kuid mingite konkreetsete töödega need laulud seotud polnud. Ka tööloitse ja muid sõnumisi mäletab ta algses funktsioonis isalt ja teistelt vanematelt inimestelt, ise on ta neid lugenud vaid laste lõbuks. Pulmalaule tema repertuaaris polnud. Mõnes vanemas viisis säilivad sõnarõhud ja meloodias tekivad vahelduvad rõhualad. Osa laule on kindlas taktimõodus ning sõnarõhud allutatakse muusikalistele rõhkudele. Vahel kohandatakse sõnad muusikalistele rõhkudele uuemal moel, surudes kolmesilbiliste sõnade algussilbid kokku ja asendades lõpusilbi pausi või mingi täitesõnaga.

Liisa Kümmit enda loodud laulud on lõppriimilised, kuid ka mõnes hällilaulu tekstis ei puudu omaloominguline alge. Samas oli eesti hällilauludes omaloomingu ja variaabluse osa üldse suurem kui muudes regilauludes (vt Rüütel 1980a). Ka mõnes regilaulus on ebatraditsioonilisi osi ja emalt õpitud lauludest on vähemalt kaks laulu, mis tunduvad pigem omaloominguna (nr 235, 257). Pole teada, kas need on tema enda või tema ema looming või on ta need kelleltki teiselt õppinud. Luuletamine oli igatahes pere naisliinil veres, ka tütar on loonud ilusaid värssse (vt nr 268). Nagu eespool öeldud, on Liisa Kümmit loonud riimilisi lüürilisi laule oma elust ja pühendanud lõbusa laulukese igale tütrepojale. Kuid ta on teinud laule ka kolhoosipidudeks ning kord tellitud temalt luuletus isegi matusteks (270).

Uuemaid laule, eriti ringmängulaule mäletab ta koolipõlvest Kaansoos, aga neid on ta omandanud ka hiljem Riisal elades. Hoolmiku talu pererahvas suhtus temasse nagu oma pere liikmesse ja ta oli teretunud kõikidel pidustustel. Perikonna pildialbumis on säilinud hulk fotosid, kus Riisa talu piduliste keskel on ka Liisa Kümmit. Teatavasti sündis ta tütar vallaslapsena, kuna lapse isa mobiliseeriti Esimesse maailmasõtta enne, kui nad jõudsid abielluda. Tol ajal suhtuti vallaslastesse halvustavalt. Kuid Hoolmiku perenaine võttis ta omaks, tema poeg Mihkel ja tütar Maria hakkasid Liisa tütrele vaderiteks, ja sel puhul korraldati ka väärivad joodud. Kunstnikust ja kunstipedagoogist poeg Jüri olevat maalinud neist ka portree (vt nr 269).

¹⁹ See paistab eriti silma näiteks Kihnus (vt Kõiva & Rüütel 2003).

On säilinud ka Liisa Kümmeli käsikirjaline laulik (RKM, AK 178). Otsustades selle järgi, kui palju on neis õigekirjavigu, võib arvata, et need on enamasti kirjutatud peast, mitte raamatutest, ning ilmselt teadis ta ka nende viise. Laulikusse on sis-sekirjutusi teinud ka ta sõbrad. Nagu ikka toleaegetes neidude laulikutes, domi-neerivad uuemad, riimilised armastuslaulud. On ka mitu traagilise sisuga ballaadi, näiteks „Üks neiu oli petnud peiukest” (vahel tuntud algusega „Neiu tahtis mina tädile”), „Robert ja Vilhelmine” („Sel kurval ajal kõndsin ma jõe kalda peal”), „Hale-dasti hüüdvad kellad”, „Rohuaias laupe vilus istus ritter Idaga”. Võib leida ka vangi-laule, samuti sõdurilaule, sh Esimese maailmasõja aegseid („Ma olen vahva sõja-mees”, „Lõpeb hirmus sõda”, „On kevade õhtu nii vaga”, „Kaugel, kaugel vaenuväljal Augustovi metsa all”) jm. Samas on ka üks regivärsiline „Venna sõjaloo” variant (laul nr 76), aqa see on ilmselt pärit mingist trükisest.

Ssuvad: varemalt: "Kõhapietä ränd", "Kungo jüri", "kolmü tütkas", "Kungne
karia", "Koolmüie tõue" ja "Kunge tüdri"
Sisuvad: varemalt: "Kunge jüri noia", "Kühnapo liis", "Wihne launi", "Silda",
"Kühnapo tõue", "Koolmüie kungo tõue", "Päe liis", "Koolmüie liis-
liis kimmul" ja "Koolmüie liis".

Rein Rohtla erakoqust

Südamliku luuletuse pühendab Liisa Hoolmiku talu vanemale perepojale Mihkel Riisile (ERA, DH 1607, 5). Selles kajastub aga ka paratamatu mõistmine, et nende armastusel ei saa olla tulevikku.

Ise luuletanud 17. detsembril 1913. aastal.

*KÕIGE ARMSAMALE**

*Mu elutee on tume,
nii kole, kohutav,
Mul kustub viimne jume,
kui mõtlen selle peal.*

*Kuis julgen mina astu
sel pimeduse teel?
Oh aga paistab vastu
üks valgus mulle veel.*

*Sa niikui täht seal taevas,
kui kuu seal kõrgemas,
tood mulle valgust vaevas
mu murtud eluteel.*

*Kui olen raskes mures
ja süda nutab sees,
kui aga tõstan silmad,
siis seisad sa mu ees.*

*See mälestus, et sina
mind oled armastand,
siis mõtlen ikka mina:
oh mis ma kurvastan!*

*Ka tuhat tänu sulle,
mu kullakallike,
et mälestuseks mulle
jääb sinu pildike.*

*Ma unustan kõik vaeva,
kui vaatan selle peal.
Mis mind siit kannab taeva,
on sinu armastus.*

Mihkel Riis. PäMu TA 244-4:4

* Ortograafiliselt redigeeritud.

*Mul läigib pisar silmas,
kui soovin sinule
kõik õnned, mis siin ilmas
võiks saata sinule.*

*Need õrnad taevatuuled
sul toogu tervisid
ja armsa neiu huuled
sul süüta armastust.*

*Ei aga nuta mina,
kui sina põlgad mind,
vaid see, kel sinu süda
on kinkind armastust.*

*Ei kade ma ei ole
su vastu iialgi,
kuid soovin, et võiks saada,
mis ikka armastad.*

Südamlikult ja valju laulda.

(RKM, AK 178, 253–255)

Kui Liisa isa tuli Vene-Türgi sõjast tagasi elusana ja ka elurõõmsana, etendas tema elus väga tähelepanuväärset rolli, laulis vanu vanu laule ja pajatas jutte, siis ta lapse isa Esimesest maailmasõjast tagasi ei tulnud. Ühed andmed räägivad, et ta sai seal surma (nr 268), teised, et jäi kadunuks ja Liisa ootas teda terve elu (nr 269). Igal juhul jäi ta üksikuks ja pühendus hiljem oma tütrepoegade kasvatamisele, kellele andis edasi nii oma laulud, oskused kui ka elufilosoofia, mille olulisteks komponentideks olid töökus, ausus, aga ka rõõmsameelsus ning kohanemise ja ellujäämise oskus.

Tema laulupärand elab uut elu nii 20. kui ka 21. sajandi noorte loomingus
(<http://www.kukerpillid.ee/static/artiklid/40.Titt%20oli%20tillitipsike.mp3>;
<https://www.youtube.com/watch?v=k8xHZZIC1TE>;
https://www.youtube.com/watch?v=_ahtUBLwb-M=)

Tõstamaa laulukoor 1865. a. PõMu 993 F 2819

UUEMATE LAULUDE TEMAATIKAST JA TAUSTAST

Pärnumaa 20. sajandi alguse lauluvaras on segunenud suuline, käsikirjaline ja trükitud kirjanduse traditsioon. Siin olid olemas kõik eesti uuema rahvalaulu liigid ja teemad – laulud ajaloosündmustest, ühiskondlikest vahekordadest, sõja- ja sõdurilaulud, vangilaulud, ballaadid, laulud noorte suhetest, abielust, kohalikest sündmustest jm. Üldisemat ülevaadet Pärnumaa uuemate laulude repertuaarist ja muusikast vt Rüütel 2010: 606–614. Allpool piirdun eeskätt käesoleva raamatu ja selle aluseks olevate ekspeditsioonide materjalide tutvustamise ja tausta avamisega.

Audru, Tõstamaa ja Tori kihelkonna uuemas rahvalaulude repertuaaris oli originaalloomingu osa suhteliselt väike. Suur osa laule on siia kandunud Viljandimaalt ja Mulgimaalt, paljudel leidub paralleele teiste rahvaste lauludes. Kirjalikest allikatest pärit tekstid on suulises käibes liitunud viisidega, mis on enamasti võetud varem tuntud lauludelt või pillilugudelt. Vändra piirkonna lauluvara oli meie kogumisetkedel ebapiisavalt esindatud ja sellest puudub ülevaade.

Kohalikud ajaloosündmused ja sotsiaalsed olud

Ajaloolistest lauludest kajastab vanimat aega, muistset vabadusvõitlust laul „**Tumedalt seisavad müürid Viljandi kantside mäel**”. „Henriku Liivimaa kroonikast” saame teada järgmist:

1211. aasta veebruaris-märtsis otsustati minna piirama Viljandi linnust ja koguti selleks kokku vägi ristasõdijatest, ordurüütlitest ja piiskopi meestest ning liivlastest ja latgalitest, viimaseid mittetulemise juhul karistusega ähvardades. Sõjakäigu juhtideks olid piiskop Alberti õemees Eggelbert, Vönnu ordumeister Bertold ja ordurüütel Arnold, latgalite ja liivlaste pealik Russin.

Pärast väe linnuse alla jõudmist saadeti latgalid ja liivlased ümbruskonda rüüstama ja toiduained varuma. Sakslased pidasid samal ajal piiratavat linnuse värava juures lahingu, kuid viljandlased löid selle tagasi. Rüüstamise käigus kättesaadud inimestest osa tapeti, osa võeti vangi. Piirajad tegid ettepaneku viimased vabastada ja rahu sõlmida, kui seesolijad ristiusu vastu võtavad. Viljandlased ettepanekut vastu ei võtnud ja latgalid tapsid vangid.

Piirajad ehtasid piiramistorni, vallikraav täideti puudega ja torn lükati nende peale. Sealt visati odasid ja lasti ambudega kaitsjate pihta. Sakalased püüdsid linnusekraavi puuvirna põlema süüdata. Lahingu käigus hukkus linnusest visatud kiviga pihta saanud orduvend Arnold. Ilmselt esmakordselt kasutati Eesti-

maal kiviheitemasinat, millega loobiti linnusesse kive, purustades ehitisi ning tappes inimesi ja veiseid. Kõrgemaks ehitatud puuvirna abil jõudsid piirajad linnuse ülemise servani, aga selle taga oli veel teine kaitsesein, mida lammutada ei suudetud. Kindlustusele rünnakut tagasi lööma kogunenud kaitsjad sundisid neid taanduma, loopides ülevalt kive ja puid. Enne lahkumist jõudsid ründajad linnuse seina põlema süüdata, kuid viljandlastel õnnestus põlevad plangud linnuse küljest lahti kiskuda.

Suutmata viie päevaga linnust vallutada, alustasid sakslased kuuendal läbirääkimisi. Kuna linnuses oli veepuudus, palju haavatuid ja langenuid, siis sõlmisid sakalaste vanemad piirajatega rahu, nõustudes vastu võtma ristiusu. Linnusesse sisse lubati üksnes preestreid, kes olevat piserdanud pühitsetud veega linnust, maju, mehi ja naisi ning õpetanud usutödesid. Ristimine lükati edasi „väga suure verevalamise tõttu“. Saanud vanemate ja ülikute poegi pantvangideks, piirajad lahkusid. Saavutatud edu polnud siiski suur, konflikt ja vastastikused sõjakäigud sakalastega jätkusid juba samal aastal.¹

Laulu kannab rahvusromantiline meeleolu. Meloodia on laenatud läti laulult „Koiva kaldal“, mis oli seoses erinevate jõgedega ka eestikeelsena populaarne. Viisi autor on saksa helilooja ja koorijuht Franz Abt (1819–1885), läti teksti autor lätlane Andrievs Niedra (1871–1942) (<http://audio.lndb.lv/lv/search?q=Da%C5%BEu+skaistu>). Lätlased on meloodia saanud baltisakslastelt (vt *Baltischer Liederkrantz. Erster und zweiter Teil: ausgewählte Lieder zum Gebrauch für den Gesangunterricht. Compiler: Johann Reinfeldt, 1886, nr 7: Die Lilie*).

Konkreetsetel ajaloosündmustel põhineb ka laul Laksi Tõnisest. 1938. aastal Võrumaal sündinud ja hiljem Alatskivi mõisa- ja vallakirjutajana tegutsenud Juhan Weitzenbergi tõsielul põhinevad luuletused „Tõnnis Laks ehk Eestlase Isamaa“ ja „Vana hopmanni Nutu-laul Mõisavalitsust käest ära andes. Jüripäeval 1861“ on varasemaid feodalismivastaseid realistlikke luuletusi Eestis. Esimene ilmus esmakordselt 1862. aastal ajalehes Perno Postimees ning on hiljem avaldatud paljudes trükistes. Laiemalt tuntuks on see saanud koolide kaudu (vt nt RKM, Mgn II 928 e). Rahvasuus seostati luuletust rahvaviisidega, nagu seda on ka Liisa Kümmeli meloodia käesolevas raamatus (nr 212). Tekst oli küllalt stabiilne, kuid on levinud ka lühemal kujul ning harva kasutatud koguni ringmängulauluna.

¹ Henriku Liivimaa kroonika = *Heinrici chronicon Livoniae*. Ladina keelest tõlkinud Richard Kleis, toimetanud ja kommenteerinud Enn Tarvel. Tallinn 1982 ([https://et.wikipedia.org/wiki/Viljandi_piiramine_\(1211\)](https://et.wikipedia.org/wiki/Viljandi_piiramine_(1211))); ülal avaldatud lühendatult).

Tõnis Laks (13.01.1808–24.02.1861) ehk Laksi Tõnis oli eesti talurentnik ja valla ametimees, kes organiseeris Alatskivi valla talupoegade ümberasumist Venemaale. Kuigi laulus kajastatud asjaolud on üldjoontes teada, tuntakse selle taustaks olnud konkreetseid sündmusi ja ehedat olustikku tegelikult vähe. Kuukirjas Olion ilmus 1933. aastal (nr 1–4) Joosep Kiissi „Mälestusi Laksi Tõnisest“, milles ta kirjeldab detailselt eestlaste väljarändega seonduvaid asjaolusid Alatskivil 1860. aastal. Loo autor oli sel ajal 12-aastane ärgas, kirjaoskaja nooruk. Lugema õppis ta vanaemalt. Vanaema, neiu põlve nimega Krõõt Peipsi kasvas üles orvuna Nina küla preestri peres. Viimane õpetas ta koos oma lastega lugema ja kirjutama nii eesti kui ka vene keeles, mistõttu tal oli ka tähtis roll kõnealuses loos. Hoolimata sellest, et olud Krimmis ei töötanud midagi head, rändasid mõned perekonnad Krimmi. Laksi Tõnise sugulased siirdusid hiljem koos teiste kohalike talupoegadega Peterburi kubermangu Oudova kreisi. Tõnis ise suri enne, kui väljaränne teoks sai. Kirjutis avab elamuslikult laulu reaalsed tagamaad. Käesoleva raamatu lisas on toodud see lühendatult, kuid originaali sõnastust järgides.

Tõsielulistel sündmustel põhineb ka satiiriline laul „**Tarvastu pühavaimu poomine**“, mille kohta on rohkesti pärimusi.

Papp Jürmanni ajal olnud kirikus hõbedast altari pilt suuruselt nagu elav Jeesus, mis võis palju kaaluda. Ühel heal päeval tulnud papp Jürmann selle idee peale, et see on ju suur varandus. [...] Siis võtnud proovid, viinud Tartu asjatundjale näha, see oli siis tõendanud, et on täitsa vanahõbe. Nii siis olnudki kohe kaubad koos. Asjatundja lubanud siis kohe ka teise valada, kuid hoopis odavamast kraamist, kuid vahekasu jagavad endi vahel. Kurjad keeled aga olid sellest aru saanud ja sünnitasid laulu. Ehk küll kõik sandarmeeria laulu autorit otsinud, jäänud see kätte saamata. (RKM I 6, 541.)

Laulu peategelane Mihkel Jürmann oli aastatel 1883–1923 Tarvastu Peetri koguduse õpetaja, aastatel 1898–1920 ka Viljandi praostkonna praost. Laulu tegelasteks on ka Jaan Bergmann (1856–1916) – eesti vaimulik, luuletaja, ning tõlkija, aastatel 1884–1916 Paistu koguduse pastor – ja Ernst Behse (1829–1897) – oli aastatel 1857–1897 Helme Maarja koguduse ja Taagepera Jaani koguduse õpetaja. Mainitakse veel Jakob Hurta (1939–1907), kes oli 1872–1880 Otepää koguduse pastor, ning kirjamees ja pedagoog Ado Grenzstein-Piirikivi (1849–1916). Kes neist peale Jürmanni antud sündmusega tegelikult seotud oli, pole teada.

Laulu autorsust on omistatud Ado Reinvaldi sulasele või kutsarile Jaan Johansonile, aga ka Mulgimaal tegutsenud Laulu Mihklile.

Jakob Pärn Torist jutustab:

See lugu oli minu noorespõlves. Rikkad Tarvastu peremehed oli kinkind ühe õberisti kirikule. Noh, krutsifik, Jeesuse risti, õbedast, suure ja ilusa. Aga viimati õpetajad seal, kirikuõpetajad ütlen, et see ikke ei lähe, et see on vanaaegne ja oli imuselle õbeda peale olnd ja, et me ostame ilusama ja kenama sinna ja ostetigi viimati pronksist, veike. Noh, aga vat sellega peremehed ei old rahul ühti. Siis oli neil õpetaja valimine, Jürmanni tahtsid mõisnikud sinna saada, aga jälle talupojad seisis vastu, tahtsid mingisugust rahvameelsemat inimest sinna õpetajaks, Tarvastus. Noh, nagu väevõimuga, parunitel oli ju suur õigus ja võim ja, olid kirikute eestseisjad ja ike panevad Mihkel Jürmanni sinna ametisse. Naised läksid tirisid ta ükskord sealt kantslist maha, tõmbasid lipsu kaelast ära ja (see on päris ajalehest leitud lugu). Läksid teise korra kirikusse, siis oli juba politsei, urjadnik oli ka seal ja. Naised akkasid kisama, kirikus tõusis mäss, urädnik laskis kaks revolvriripauku õhku veel, lakke sinna ja ikke seadsid Jürmanni sinna õpetajaks. Aga talupojad ei leppind sellega. Panid veikse raha kokku ja rääkisid vana Laulu Mihklile, et tee üks laul. Ja Mihkel tegi laulu. Maksid talle 25 rubla. [---] Mihklil oli kannel ligi, kõlistas seda ja. Kui kuus pudelt õlut laua peale tuli, siis Mihkel veel ei lauldki. Aga kui juba sampus laua peale ilmus, siis tuli teene jutt. Mihkel laulis ja kõlistas – ta oma tehtud väike pill oli ka ja. Et see asi küllalt teada oli – saksa keeles olid õpetajad seal rääkind, aga üks nende kutsaritest oli saksa keelt mõistnud ja see ajas asja välja, mis ja kudas seal asi oli. No Mihkel siis ilustas seda muidugi oma lauluga veel. (RKM, Mgn II 912 c)

Laulu Mihkli eluloolised andmed on eri allikates erinevad. Näiteks on arvatud, et ta sündis 1853. aastal Läänemaal Mihkli kihelkonnas Soontaganal sauniku pojana.

Arvatavasti 1889 või 1890 läks Mulgimaale Halliste kihelkonda, kus teenis elatist linakolkijana. Juba enne oli loonud sentimentaalsevõitu armastuslaule, mida rahvas nimetas „vanadeks lauludeks”.²⁰ Hallistes tehtud „uued laulud” jäädvustasid kohalikke sündmusi, ka muutusi külaühiskonnas. Eriti tuntuks sai „Linakolkija”, millega Laulu-Mihkel tavaliselt alustas oma esinemisi. (<https://www.nlib.ee/eesti-rahvusraamatukogu-noukogu/index.php?id=17953>)

Mihkli ja Halliste koguduste kirikuraamatutest (saaga.ee) võib leida usaldusväärsemaid andmeid laulumeistri elu ja päritolu kohta.

Mihkel Retsep sündis Mihkli kihelkonnas kubjas Writs Retsepa ja Liso Ostmanni pojana 6. I 1858. Pere saksikutele sidemetele ja privaatsemale seisusele viitab see, et Mihkli kõik kolm vaderit olid sakslased ja leeris käis ta 1874. aastal hoopis Tallinnas Jaani kiriku juures. Mihkel abiellus 1894. aastal Hallistes Julia Saarahofiga ja suri

²⁰ Laulu Mihkle vana kannel: Tema sõbra ja tutvatele mälestuseks. Viljandi, 1895.

5. VIII 1900 42aastasena. Surma põhjuseks on venekeelses sissekandes märgitud – sisemised kannatused. Nii et Laulu Mihkli puhul ei olnud tegemist päris tavalise maata juhutöolisega. Mihkel oli veidi ilma näinud ja ilmselt oskaski mitmeid keeli ja pille mängida. (Kalmre 2017)

Tema laulude „**Saatuse vangis**” („Samla Anu” – nr 118) ja „Linakolkija” (nr 172) tekstid võib leida pärast tema surma 1902. aastal välja antud raamatust „Laulu Mihkli Uus ja vana kannel: Õnsa Mihkli järeljäänud kirjadest tema sõbradele ja tuttavatele mälestuseks väljaantud.” Kannel on moto: *Ehk magab kül mullas ju temagi mees, ta laulud, need elavad ilma sees.* Saksa keelest tõlgitud armastuslaulude kõrval on kogumikus ka Mihkli enda loodud laule oma elust ja kohalistest sündmustest. 1903. aastal ilmus ka korduustrükk.

Laulu Mihklit ja tema laulude prototüüpidest on säilinud palju mälestusi.

19. sajandi viimasel aastakümnel liikus tihti Ülemõisa ja Rimmu vahelisel teel siitkandi populaarseim rahvalaulik Laulu-Mihkel, seljakott seljas, talvel roobits vöö ja suvel labidas õlal, kuid ikka suur kannel kaasas. Selliseid seljakotiga talust tallu rändavaid töömehi – linakolkijaid ja kraavikaevajaid – nimetati Mulgimaal kotlasteks või kotimeesteks. Sinna tallu, kus Mihkel töötas, kogunes laupäevaõhtuti või puhkepäevil alati palju rahvast kuulama ta laulu ja kandlemängu. Laulu-Mihklil kui seltsival inimesel oli palju sõpru. Üheks tema lähimaks sõbraks sai siin Araku noor koolmeister Mats Laarman (1872–1964), kes hiljem kogus ta laule ja eluloolisi andmeid. M. Laarmani teatel Laulu-Mihkel ise oma lauludele viise ei loonud, vaid kasutas tuttavaid lauluviise.

Sageli peatus Laulu-Mihkel Sammaste küla Torimu talus, kus peremeheks oli endine koolmeister Mihkel Ilus. M. Ilus hindas Laulu-Mihklit kui andekat rahvalaulikut ja tegi talle ettepaneku anda trükki oma vanade laulude käsikiri. Laulude kogu „Laulu Mihkli Vana Kannel” ilmus 1895. a Viljandis trükkis. Laulu-Mihkliga võis tihti kohtuda Rimmu vanas kõrtsis. Ka siia kogunes pühapäeviti palju inimesi teda kuulama. [www.eestigiid.ee]

Tema populaarseim laul oli kindlasti autobiograafilise taustaga „**Linakolkija**”.

Oli harva leida mõnd sellist tõelist töömeest, kellele see tundmatuks oleks jäänud. See on ka täiesti mõistetav. Laulik oli selles laulus nii lihtsas sõnastuses osanud ometi suurepäraselt tabada töömehe, eriti aga just linakolkija mõttelaadi ja tema südames liikuvaid salajasi tundeid. [...] Isegi vanasõna tõendab ju, et töö meest ei alanda. Aga siamaani ei osanud töömees ise seda kohaste sõnadega väljendada, nõnda nagu nüüd üks tema kaastööline, linakolkija – Laulu-Mihkel seda on teinud, mees, kes ka vända ja roobitsaga endale ülalpidamist teenib. See teadmine tõstis linakolkija enesetunnet. (RKM II 109, 577–579 – Mats Laarmann.)

„Saatuse vangis” põhineb kõmulistel sündmustel.²¹

[---] Halliste ürgoru lähedal paljastub Sarja oru paremal veerul punane liivakivi. Allikate toimetel on tekkinud siin koobas – looduskaitse alla võetud „Hendrikhansu põrgu”, mis on kõige laiem paljand Eestis. Sinna suundub Sarja lähedal Vana-Kariste – Laatre teelt külavahetee. Siin Abja-Peraküla ja Laatre kandis elas Laulu-Mihkel oma elu viimastel aastatel. Sarjas on vana kõrts, kus ta oma laule ette kandis.

Ühe tema populaarse laulu „Saatuse vangis” („Samla Anu”) sündmustik areneb Sarja lähedal endises Samla suurtalus, milles nõukogude ajal asus Kamara sovhoosi osakonnakeskus. Selle talu peremees Henn Kase (Halliste koguduse raamatuis Hen Kasse) abiellunud 1890. a Veelikse Alliku talu peretütre Anu Rabaga, kes oli temast 32 aastat noorem. Äsja leerist tulnud 17aastane Anu ei tahtnud abielluda vana mehega, olgugi et sellele kuulus suur ja jõukas talu. „Saatuse vangi” esimestes värssides meenutab ta oma õnnelikku lapsepõlve ja kaebab, et tal tuli abielluda vastu tahtmist: „Kas tee mis tahte, / meid pandi ühte.” Anu ei sallinud Hennu. Viimaks näis ta siiski leppivat olukorraga. Sellest meelitatuna tegi Henn testamendi, mille alusel pärast ta surma pidi Anu pärima vara. 1893. a Samla peremees ootamatult suri. Ta maeti Halliste kalmistule. Surma põhjuseks on märgitud Halliste koguduse meedikaraamatus vähk.

Henn Kase vennad nõudsid kohtult tema poolt tehtud testamendi tühistamist. Kohus aga seda ei teinud ja Anu võis laulus väita: „Sain mehe koha / ja tema raha. Kõik oli vaga / mu hinge taga.” Aga Samla peremehe äkiline surm põhjustas kuulduste tekkimise: „Rahval tõusis hirmus jutt: / mees saand surmarohtu! / Vastalistel kibe rutt, / kaebasid mind kohtu.”

Henn Kase haud Halliste kalmistul kaevati lahti ja laip lahati. Juurdluse tulemustest ei selgunud, et Anu on oma mehe surmas süüdi. Kui aga teistkordselt ilmusid kohale ametivõimud ja veel kord Samla peremehe haud lahti kaevati, siis leiti sealt tundmatu musta habemega mehe laip. Oli juhtunud ime: „Surnul näha habe suus, / haudas habe tulnud.” Ametivõimud ei teinud kindlaks, kes kõrvaldasid Henn Kase ta hauast. Samuti jäi selgitamata, kes oli hauas puhkav musta habemega mees.

[---] Halliste ürgoru pervel metsa ääres oli ridamisi kolm Töötsimäe talu. Neist kõige põhjapoolsem, mille õue kaudu kulgeb praegu tee Halliste ürgorus laiuvale puisniidule, kuulus põlvest põlve ühele ja samale perekonnale. Selle perekonna esiisa, kes ei suutnud taluda orjust, oli tulnud oma noore naisega siia iidseesse põlismetsa kaugest külast. Nad olid loonud endale esialgse elamise karu pesas.

²¹ Laulu konteksti on lähemalt uurinud Eda Kalmre (vt Kalmre 2017).

1900. a suvel elas Töötsimõisas Laulu-Mihkel koos oma naise Juulaga. Juuli oli siin teenijaks ja Laulu-Mihkel kaevas siin ja teistes ümbruskonna taludes kraave. Augustikuu hommikul, mil Töötsimõisa pere ruttas põllule vilja koristama, Laulu-Mihkel tööle ei läinud, sest tundis peas teravat valu. Ta istus aidatrepile ja paar tundi hiljem suri seal. Ta maeti Halliste kalmistule, kuid tema haua asukohta ei teata. Ait, mille trepil Laulu-Mihkel suri, asus samal kohal, kus oli Töötsimõisa viimane ait. Selle alusmüüride vahel sirgub nüüd kõrge kask. Ümbruskonna elanikud nimetavad seda puud nüüd Laulu-Mihkli kaseks. (<http://www.eestigiid.ee/?CatID=297&ItemID=4154>)

Laulu Mihkel kasutas oma lauludes peamiselt saksa viise, mis olid aga sageli rahvusvahelised. „Samla Anu” meloodiale, mis oli Eestis tuntud ka muude tekstidega (vt Rüütel 2016: 118), võib paralleele leida lätlastelt (Melngailis 1953: 169 nr 915), rootslastelt (vt FSF V 3, lk 598 nr 176; lk 786 nr 289) jt. Viisi teine pool on stereotüüpne vormel, mis eksisteerib erinevatel rahvastel erinevate viiside osana.

Laulu Mihklile on omistatud ka laul „**Kapa kõrtsi jõulupuu**” (nr 161, 175). Kõrtsmik korraldas rahvale jõulupeo – rikkam rahvas istus tagakambris, õpetaja pidas ka päevakohase kõne. Läks aga tõeliseks madinaks, kui rahvas tormas kuuse külge riputatud maiustusi haarama. Kapa-nimelisi kohti on Eestis mitu, Kapa kõrts on asunud teadaolevalt vaid Kohilas. Värsid *Mehed päris Abja vormi / jooksid kuuse pääle tormi* lubavad aga oletada, et lugu võis ehk juhtuda Kapa oja lähedal Abja vallas Veskimäe külas. Kas seal tegutses kunagi kõrts, pole andmeid. Tekstil on ühisjooni lauluga Torma kõrtsimehest Ambroosiusest (nr 36; vt Kirju kuk ehk Küla laulik, 1878, lk 27–29 nr 19 jm).

Naljandist ajendatud „**Kiku Mardil palju kanu**” (203), milles kaval talumees mõisnikku alt veab, ilmus Kuresaare Nädalilehe 1886. aastal avaldatud kogumikus „Kaksteistkümmend tosinat Tõtt ja nalja: noorte ja vanadele lõbuks ja õpetuseks” pealkirjaga „Tepu Mart haudub kanu”. Pseudonüümi Saarlane all tegutses Villem Rattur (1852–1912), Saaremaa Jaani kiriku köster, kooliõpetaja, ajakirjanik ja kirjanik (vt ka Rüütel 2015). Pärnumaa viis on Saaremaa omast erinev.

Laulu „**Seal Abjas Vanas Karistes**” (nr 210) aluseks on naljand („Kolm silku”), tegelasteks ihne taluperemees ja nutikas sulane, kes kavalusega endale suurema toiduportsu välja meelitab. Sedagi laulu on omistatud Laulu Mihklile, kuid selle kohta puuduvad tõendid. Laul oli algselt tuntud ilmselt Põhja-Eestis („Vanas Saksi valla sees, elas ihne peremees”, vt Klemmer 1902).

Laulus „**Ma mötlen see peal väristes/ kui teensin vanas Karistes**” (RKM II 156, 391 (33)) kurdab sulane halva peremehe üle. Peremehe ja taluteenija vahekord on laulude teemaks tihti. Erinevate teisenditena tuntud siirdevormilises laulus „**Oh ma vaene karja Tõnu!**” (nr 257) kaebab oma raske elu üle karjane. Seevastu korstnapühkija („Ei ole kuskel ilma pial”, nr 171; vt ka Raudtee Laulik 1891, lk 44–46 nr 24) kiidab naljatoonis oma ametit ja peab seda auväärseks.

Sisult tõsieluline – kajastab kihnlaste teekonda mandrile kalu vilja vastu vahetama pärast Esimest maailmasõda, kuid süžeelt naljandiline on „**Kihnu eided, taadid käivad**” (nr 123). Seegi tekst on arvatavasti pärit mingist trükisest.

Kohalikke sündmusi 1905. aastal kajastab laul „Randivälja koolimajas Piss Tõnn rahvast ulluks ajas”. Randivälja koolimajas peeti koosolek, kus Piss Tõnni (Tõnis Volmerson) pidas rahvale mässulise kõne. Koolimajast mindi rongkäiguga Taali mõisa. Mõisnikule esitati petitsioon nõudega alandada renti. Kuigi põletamisi ega rüüstamisi ei toimunud, sai Volmerson rängalt karistada:

Väike mees sai nõnda löödud,

korviga sai kodu toodud.

Põdes alles vanu kärnu,

viidi uuest jälle Pärnu. (ERA, DH 1607, 9 < Rein Rohtla)

Laulu autoriks oli Jaan Laas (Vitsiku Vibu, vana Vibu) – vigase jalaga rätsep ja suur naljamees, paljude pajatuste kangelane (samas).

Tori Randivälja kirik. PäMu 15725:28 F 3694:14

Sõja- ja vangilaulud

Pärnumaal olid lauldavad kõik Eestis laiemalt levinud laulud Vene-Türgi sõdadest, Vene-Jaapani sõjast ja Esimesest maailmasõjast. Neis leidis vene mõjusid (vt Rüütel & Kokamägi 1964: 57–70; Rüütel 1977). Enamik tekste lähtus trükistest.

Peamiselt Lõuna-Eestis tuntud „**Kui kurvaks jäid minu vanemad**” (nr 158, 153) levis erinevate variantidena, süžeeks oli lahinguväljal haavata saanud sõduri palve kirjutada omastele kiri, ning tema surmaeelne mõtisklus. Laulu varaseim kirjapanek (fragment) pärineb 1874. aastast. Kui dateering peaks olema autentne, võib see olla tekkinud juba Krimmi sõja aegadel. 19. sajandi lõpust on aga mitu ülestähendust. Tekst on avaldatud hilisemates laulikutes, nagu näiteks „Tütarlaste rõõmu Laulik” (1905: 8–9, pealkirjaga „Kroonu teenistusesse minnes”). Usutavasti on laul tekkinud ja levinud esialgu suulises traditsioonis, kuid trükised on hiljem selle levikut toetanud. Laul püsis käibel ka hilisemate sõdade ajal.

Eestis laiemalt levinud nekrutilaulu „**Kakskümmend aastat olen ma**” (nr 169) originaal on ilmunud kogumikus „Ajalik Tasku Laulu-Raamat” I (1881, lk 25–29 nr 15) pealkirjaga „Muhumaa nekrut” ning räägib nekruti elamustes kodust lahkumisel.

Üks populaarsemaid Vene-Türgi sõja ainelisi laule Eestis oli „**Dvatsat let služilsja mina**” – humoristlik jutustus vahva eesti sõduri lahinguseiklustest, mille koomilise efekti loob sündmuste esitamine eesti-vene segakeeles. Laul on avaldatud J. M. Sommeri väljaannetes „Naljakad laulud Eesti meeskooridele” 2. tr, 1900) ning „Naljakad laulud Eesti meeskooridele. Uute naljalauludega suurendatud trükk” (Tartu, i. a). Viisi autoriks on vähetuntud helilooja Feichtner. Teksti loojat pole märgitud. Ilmselt kuulub see E. Kinkmanni loomingu hulka, kes „Peterburi Eesti seltsides õhtupidudel sagedaste oma kentsakate lauludega kuulajatele on rõõmu teinud” (Eesti Postimees 1883, nr 32). J. M. Sommeri koorilaulikus leidub teisigi tema naljalaule, osa autori nimega, osa anonüümsed. Kõik need on ilmunud E. Kinkmanni esimeses „Kentsakate laulude” seerias (Peterburi, 1883), välja arvatud „Untervits” (vt Rüütel 1977, tahvel XXXII), mis leidub teises seerias (Tartu, 1901). Sealgi on teksti looja märkimata. Mõni Kinkmanni kuplee on rahva seas tuntuks saanud. Veelgi enam kui eespool nimetatud väljaanded vahendas vaadeldava laulu levikut mitmes trükis ilmunud populaarne „Noorerahva Rõõmu-laulik” (1. tr Tartu, 1906). Rahvasuust fikseeritud variandid näitavad laulu levikut alates eelmise sajandi algusest ning pole alust selle redaktsiooni levikut kaugemale dateerida. On käsikirjalistes laulukladades leiduvaid ülestähendusi, mis peaaegu täpselt kattuvad trükitekstidega. Laulmise järgi fikseeritud variantides on väljajätte, episoodide ümberasetusi, ka sisulisi ja kontekstilisi erinevusi. Modulatsioonide ja kromatiseeritud helikäikudega võõra-

pärane Feichtneri meloodia ei ole suulisse traditsiooni läinud. Laul levis mitmesuguste uuemate rahvaviisidega, nagu seda on ka Liisa Kümmeli oma (nr 262).

Teksti algupära on sellegipoolest problemaatiline, nimelt oli rahvasuus peale eelkäsitletu tuntud veel kaks eri redaktsiooni. Üks neist on hilisem lokaalne eriarendus. Teine on levinud sporaadiliselt üle maa põhiliselt käsikirjaliselt (vt nt ERA II 133, 329 (10) < Pärnumaa – M. Kurrul (1936<1895)), kuid oli mõnevõrra ka lauldav vene lauludest laenatud refrääniga. On tõenäoline, et tegemist on varasema, juba enne Kinkmanni ja Sommeri trükiseid rahvasuus levinud lauluga, mida Kinkmann on teadnud ja kasutanud oma redaktsiooni loomisel. Nähtavasti seetõttu puudubki teksti juures autori nimi (laulust lähemalt Rüütel 1977). Liisa Kümmeli variant lähtub trükikujust, kuid sisaldab neljast salmist vaid kahte ja viimase lõpp on erinev: originaalis annab kindral sõdurile raha tee ostmiseks, siin küsib kinnabitud Osman pašat endale.

Käsikirjalistes kladedes leidub Türgi sõja teemalisi luuletusi, mis pakuvad huvi eelkõige vahetute sõjamuljete ja konkreetse informatsiooni tõttu. Need on pikad ja detailsed sõjakäigu kirjeldused – riimitud sõduripäevikud. Neid sepitseti otse sõjaväes ja kirjutati sõdurikladedesse või saadeti kirja teel kodustele. Selliseid on säilinud ka Tori ümbrusest. „Luuletus Türgi sõeast omas elukäikus“ pärineb aastaist 1876–1880 ja sisaldab väga üksikasjaliku lahingukirjelduse. Lauluklade omanik Jaak Toht elas aastail 1855–1918 (vt RKM II 241, 441/52 (1) – E. Kallas). Samalaadne on teinegi käsikiri (RKM II 124, 19/29 (6) < Tori – E. Maasik).

Vene-Türgi sõja teemalistest lauludest olid tuntud ka „Oh kroonu, sinu teenistus“ (RKM II 175, 400 (48)), Peeter Jakobsoni tekstil lauldav „Maritsa jõe kaldal“ (RKM II 175, 642 (14)) jmt.

„**Mansuurias seal Hiinamaal**“ (nr 193) on eesti sõduriluules haruldane isiklik pihtimus: raskelt haavatud sõdur kiindub oma põetajasse ja kaotab ta pärast tervenemist. Sarkastiliselt kajastab Vene-Jaapani sõja sündmusi „See Vene riigi seadus on ropp ja roojane“ (vt Rüütel & Kokamägi 1964: 173–176).

Esimesest maailmasõjast jutustavatest lauludest oli Pärnumaalgi populaarne vene laulu „Stenka Razin“ viisil lauldav „**Kaugel, kaugel vaenuväljal Augustovi metsa all**“ (vt nt RKM II 175, 662 (32)).

1915. aasta talvel koondasid Keskriigid üle poole jõududest idarindele eesmärgiga sundida Venemaa sõjast välja astuma. Veebruaris toimusid ägedad lahingud Põhja-Poolas Augustovi metsades. Vene 10. armee XX korpus jäi piiramisrõngasse, enamik mehi langesid või võeti sõjavangi. Pärast seda levis Eestis veel aastakümneid kurb laul: „Kaugel, kaugel vaenuväljal Augustovi metsa all, [---] sinna ühisesse hauda maetud mitu sõjameest, mitu vaprat eesti venda puh-

kavad seal igavest..." (<https://blog.ra.ee/2015/08/20/esimene-maailmasoda-arhiiviallikates-iii-osa/>).

Lauldavaks said paljud tekstid sõja ajal ilmunud trükitud laulikutest, nagu „Eesti sõjamehe laulik” (Tallinn 1915) jt. Viisid liitusid rahvasuus.

20. sajandi alguse moetantsu aissa viisil lauldav kuplee „**Iljaaegu eesti poisid**” meenutab võidukat Landeswehri vastast sõjakäiku ning Kingissepa ja Anvelti korraldatud baltisakslaste deporteerimist Eestist 1918. aasta alguses. Juttu on ka Peeter I ausambast Tallinnas Vabaduse platsil, mis eemaldati tõenäoliselt aastal 1922. Terviklikumates variantides mainitakse ka Barclay de Tolli ausammast²² Tartus.

Pärnumaal olid 21. sajandi alguses populaarsed ka vangilaulud. Vene rahvalauluks peetud „**Päike tõuseb ja läheb looja**” (nr 204) pärineb Maksim Gorki näidendist „Põhjas”. Laulu on tõlkinud eesti keelde A. Trilljärv (vt Sagor 1911, nr 62: „Päike tõuseb ja ka vajub”; vt ka „Lõbus Tööraha laulik” 1914, lk 64 nr 79). Viimases (lk 55–56 nr 67) on avaldatud ka „**Vaikne kuu end varjab üle looduse**” (nr 174, 196), milles on juttu Peterburi vanglast („Neeva kaldal üles ehitud Litovski vangirood”). Tuntud olid ka „Minu elu on täis ahastust”, „Kui Peetri linnas vaikis kära”, „Vangimaja ukse taga nuttis emake” jt.

²² Vt nt ERA, AK 6, 5-7 (1) – Herman Liiv 1925; Eduard Grünbergi (aastast 1936 Vainula) käsikirjaline laulik Lauri Õunapuu isiklikus arhiivis jm. Selle kontekst („kadakasaksu juhhib”) jääb küll mõneti arusaamatuks.

Vabaduspäeva rongkäik sillal. PäMu TA 244-35

Martin Sohberg, umbes 80 a vanusena. ERA, Foto 7104

Kaasavalik ja sugupoolte suhted lauludes

Kohalike külalaulude põhiteemaks on sugudevahelised suhted. Meie ekspeditsiooni piirkondades sündinud kohalikud külalaulud ei olnud ilmselt kuigi pikaajalise levikuga. Valdavalt oli tegemist pilkelauludega tüdrukute kohta.

Kadakasakslus, „peenema elu” taotlus, lihtsa talutöö põlgamine, peene ja rikka kosilase ootamine, saksiku kõneviisi ja rõivastuse pruukimine, samuti mõnikord linnas omandatud kombelõtvus on uuemas külalaulus sagedaseks naerualuseks. [---] Kniks-Mariiheni taoline saksastunud taluneiu on eesti uuemas külalaulus küll üheks kõige levinumaks karakteriks. See esineb arvukais konkreetse prototüübiga seotud pilkelauludes. [---] Mõnikord on isiku- ja kohanimed laulu levides muutunud, nagu pilkelaulus kellestki õmbluskoolis käinud neiu. Kord on ta nimeks Juuli ning ta elab Taali vallas Metsa külas või talus, kord aga Kata ning ta elab hoopis Keeni vallas Pipramäe talus (Rüütel 1964: 37).

Tori ümbruse lauludes elas ta Metsa külas (nurkas) Kivisilla talus (vt nt RKM II 156, 11/12 (6); 383 (18)). Autoriks peetakse Raba Endrikut, kelle tehtud olevat ka laul Rabaaluste popsidest (RKM II 156, 387 825). Populaarne oli Eestis laialt tuntud „**Kena priske neiu olen**” (vt „Noorerahva Rõõmu-laulik”, 1906, lk 77–78; „Neiude laulik”, 1908, lk 22–23 jm). Variant nr 74 on lauldud laiemalt levinud viisiga, Liisu Oriku variant (nr 37) on aga esitatud meloodial, mis on üldtuntud Matrin Körberi luuletusega „Minu isamajakene” (viisist lähemalt Rüütel 2015: 40–41). Laialt tuntud oli ka „**Tütarlapsi palju ilmas**” (nr 209; vt ka „Laada laulik”, 1893, lk 52–55 nr 36). Käesoleva raamatu variant erineb kirjanduslikust allikast. 1860.–70. aastatel mäletati kohalikest külalauludest enamasti vaid fragmente (vt nt RKM II 175, 637 (6); 645 (18); 648 (24) jm).

Teemaks on ka kaasavalik, kosjaskäigud ning vanatüdruk ja vanapoiss: „**See juhtus külmal küünlakuul**” – nr 255 (vt Tõnisson 1888, lk 71–72), „**Oh mina vilets vana nosu**” – nr 173, 258, „**Oh see on ju ammu teada**” – nr 72, „**Võtaks naise, läheks kosja**” – nr 198, „**Esmaspäeval Pärnu linnas**” – nr 150, „**Kui ükskord olli maru ilm**” – nr 254, „**Metsa vilus pingi peal**” – nr 108 jm. Lauludes hoiatatakse truudusetu ja joodiku mehe eest: „**Nuta pisar kivi peale**” – nr 178; vt ka „**Armastuse laulik**” 1897 nr 14 jm; „**Neiukesed, noorukesed**” – nr 116, „**Poisid, poisid, pungassilmad**” – nr 240, „**Rõemusta, neiu, veel õiskavad uuled**” – nr 117). Aga laulu ajendiks võib saada ka valelik neiu („**Üks ääl, mis mind piinab ja vaevab**” – nr 192). Laulus „**Mul oli ästi ia naine**” (nr 296) kiidetakse naljatoonis oma naist. „**Mina olen oma vanematel ainukene vara**” (nr 202) on Eestis laialt tuntud eneseironiline joodikulaul (vt Kurlents 1933). Paljude eespool nimetatud laulude saatel mängiti ringmänge.

Pärnumaal on lauldud ka mõningaid Jannseni „Eesti lauliku” laule, kuid 20. sajandi alguseks olid uuemad moelaulud nad tahaplaanile tõrjunud.

Populaarsed olid Audrust pärit kirjamehe **Martin Sohbergi** luuletused. Tema „Eesti laulutoojatest” lähtunud tekstid on levinud hajusalt üle Eesti (v.a Kagu-Eesti), lähtekohaks olid aga Audru ja Tõstamaa kihelkond. „Need naaberkihelkonnad moodustavad kokku ühe keskuse ja see veenab veel kord, et Sohbergi laulud võisid kohapeal levida suust suhu (või käsikirjaliselt laulikust laulikusse) ka ilma trükiallika vahendusest” (Tedre 1999: 124). Suulises käibes on need folkloriseerunud: varieerunud ning liitunud rahvaviisidega (samas: 126). Kuid tunti ka Sohbergi raamatuid. Kes oli Martin Sohberg?

„Juba kirjamehe nimi on meieni jõudnud kolmel eri kujul. Kirikuraamatus on Mart Sooper, väljaannete kaantel leiame Martin Sohbergi, nekroloogides ja juubelikirjutustes Mart Sooberg” (Tedre 1999: 8). Edaspidi kasutan nimekuju, mida ta ise oma raamatutes kasutas ja nagu seda tegi ka Ülo Tedre, kelle põhjalikule uurimusele „Martin Sohberg ja rahvalaul” (Tedre 1999) järgnevas ülevaates on tuginetud.

Kirjamees sündis Audru kihelkonnas Võlla vallas Soeva külas talupidajate peres 25. novembril 1839. Lapsepõlves armastas väga laulda. 13aastasena astus Mihkli kirikukooli, kus õppis kaks talve. Seejärel oli lühikest aega Pärnus Ülejõe algkoolis J. W. Jannseni õpilane. 15aastasena sai endale magasiida kirjutaja, pärast vastava eksami sooritamist ka rõugepanija ameti, mis saigi talle elukutseks. Rõugepanijana tegutses ta 60 aastat. Pärast esimese abikaasa Ann Kõlvarti ja kahe lapse surma abiellus 1885. a Ann Kuusikuga, kellega tal oli poeg ja tütar. Sohberg suri oma poja talus Tõstamaal Tõhela külas Teostehansu (Täoste) talus 20. jaanuaril 1927. Eeskuju laululoominguks sai ta J. W. Jannsenilt, eriti aga Adam Petersonilt, kes 1858. a tuli Võlla vallakirjutajaks ja mõisavalitsejaks.

Sohbergi kirjanduslik tegevus mahub aastatesse 1865–1885, mil ta tema enda andmeil on avaldanud seitse „Eesti laulutoojat” (neist kolmas on jäänud käsikirja, mis pole säilinud), kümme „Eesti jututoojat” ning vaimuliku sisuga raamatuid. „Sohbergi laule iseloomustab olustikuline realism, vulgaarsevõitu meelelisus ja mõningane sentimentaalsus, puha jooned, mis on omased ka lõppriimilisele rahvalaulule” (Tedre 1999: 11), mistõttu kriitika tema üllitised üsna vaenulikult vastu võttis. Tasakaalukama hinnangu tema lauludele on andnud A. Vinkel, kes samuti vihjab nende sarnasusele riimiliste rahvalauludega ning lisab, et alati polegi võimalik vahet teha, kas originaal pärineb Sohbergilt või suulisest pärimusest, seda enam, et Sohbergi luuletused on omakorda

länud rahvasuhu (Vinkel 1966). Samas tunnustab Vinkel Sohbergi kirjanduslikke võimeid ning rõhutab, et tema erootika on „omapäraseks kõrvaljooneks eesti XIX sajandi kaines armastusluules”. Sohberg on avaldanud ka regivärsse (eriti IV laulutoojas, 1876. a) ning regivärsilaadset omaloomingut.

Käesolevas kogumikus leidub viis Sohbergilt lähtuvat teksti: „**Kuulgem, vennad, mis ma küsin**” (Sohberg I: 47); „**Kõrr, kõrr, kõrr, kõrr kõrtsunaine**” (Sohberg I: 48); „**Hõissa, poisid, ma lään linna**” (Sohberg IV: 52); „**Vat lupsadi, luusangadi**” (Sohberg VI: 6); „**Peigmees, miks mind maha jätsid?**” (Sohberg IV: 25).

Esimene (nr 73) on humoristlikus toonis kosjalaul. Käesolevas raamatus leiduv tekst on algvariandist küllalt erinev. Teises (nr 65) hoiatatakse kõrtsinaist, et ta hoiaks oma tütart kõrtsis käivate joodikute eest. Sohbergi tekstiga sarnanevad vaid algusvärsid. Lisaks liitub siin laulu lõppu värsse siirdevormilisest rahvalaulust „Joodikul mehel”. Kolmas (nr 110) kajastab linnastumise teemat ning tõgab tüdrukuid, kes lähevad linna kergemat ja uhkemat elu otsima. Siin on Sohbergilt võetud ainult esimene pool, sellegi värsse on ümber sõnastatud ja ümber paigutatud. Seega on võimalik, et need laulud levisid Audru ja Tõstamaa ümbruses osaliselt juba ilma trükiallikata, nagu arvas ka Tedre. „Vat lupsadi, luusangadi” (nr 160) on mingi vanema labajalalaulu edasiarendus.

Laulul „**Peigmees, miks mind maha jätsid?**” (nr 252; Sohberg IV: 25) on veelgi keerulisem taust. Sohbergi trükiredaktsiooni aluseks olid peamiselt Harju-, Pärnu- ja Läänemaal levinud vanemad, regivärsilised või siirdevormilised variandid. Sohbergi versioon on rahvasuus hiljem omakorda varasemate rahvapäraste tekstidega segunenud (vt Rüütel 1980: 399–410). Hiljem on lisandunud mängufunktsioon, uusi tekstimotiive ja refrään. Mängus enamasti imiteeriti laulu sisu, harva liitus vahetants. See versioon levis peamiselt Tartu-, Võru-, Mulgi- ja Järvamaal ning sai aluseks uutele trükiversioonidele (vt nt Rinck 1884 II, nr 50; Tõnisson 1885, nr 72). Tõnissoni tekst läks taas rahvasuhu ja segunes seal varasemate rahvapäraste tekstidega. Käesoleva lauliku variant põhineb Tõnissoni versioonil, mis on ilmunud ka hilisemates trükiväljaannetes (vt Rüütel 1980: 410).

Andres Rennit, Tarvastust pärit luuletaja (1860–1936)

Armastuslaulud ja ballaadid

19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses kõikjal laialt levinud haledad armastuslaulud olid saksa laenud või nende eeskujul loodud. 1933. a Päevaleht kirjutab:

Juba paarkümmend aastat tagasi polnud maal kuigi palju enam kuulda rahvalaule. Siis müüdi laatadel laulikuid, s. t. lauluraamatuid, kuhu oli koostatud tuntud rahvalaulude kõrval ka tõlkeid ja muud pudi-padi. Tähendatud lauliku is valitses pikemat aega kangesti kurb-halemeelne põhitoon. [---]. Need olid niivõrd kurb-halemeelsed, et kui neid laulsid, siis eided aiva nutsid ja mõnel taadilgi hakkas huul piibuarre ümber võbisema. Laialt oli tuntud kurblik laul „Kloostri-neiu“, mis algas sõnadega: „Oh mis olen vanemaile teinud, et nad mind on pannud kloostriisse“. Kloostrineiu kurdab, kuidas ta peab kandma „nonni-riideid“ vangistatult kõrgetes müürides, kuidas tal kuldsed lokid maha lõigatud ja et kogu see kurb lugu olevat kõik tulnud armastatud noormehe pärast. Kuna laulu peategelase nimi on Vilhelmine, siis võib arvata, et seegi laul on Saksa pärit. On veel palju teisigi kloostri-laule, nagu „Nüüd siin kloostri igavuses oma päevad lõpetan. Nutan härdalt, kaeban valjust oma häda Jumalal!“ Selle taolistel lauludel olid ka kole kurvad viisid. Kes ja kus need loodud, seda selgitada on uurijate asi. Samuti nagu proosakirjandus ujus sellal halemeelsuses, olid ka armastuslaulud pisaraisse uppuvad. Võtame näiteks laulu „Neiu langemine“. See algab nii: „Mets ja maa kõik hingab une rahu ja maailma katab pime öö“. Laulus kirjeldati neitut, kes viis oma „armu keeldud vilja“ kuski ukse lävele ja ruttas ise kiirelt jooksmas jõe laintesse.“ [---]

Ülihalemeelne on laul „Leo ja Anna“. Ses on verd, pisaraid ja valu. Vanemad on lubanud Anna krahvile, seega ei või Leo leppida. Ta tapab enne Anna ja surub siis verest punetava mõõga endale rindu. Mõlemad maetakse endastmõistetavalt ühishauda, et hale lugu oleks ilus ja armas lõpuni.

(Päevaleht, nr 268, 2 oktoober 1933, <http://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=paevalaht&id=19331002.2.9>)

Eespool nimetatud laulud ja ballaadid olid tuntud üle kogu Eesti. 1960. aastatel on Liisu Orikult salvestatud vanemaid ballaade „Siit kaugel, kaugel võeral maal/ üks niinepuu veel näha“ (nr 39), „Kord istus õhtul akna all kurbtuses“ (nr 38), „Aledast ja kurtas üidvad kellad“ (nr 40) jm. Viimase aluseks on F. R. Kreutzwaldi „Leinalaul“ (vt Kreutzwald 1865: 46–48: „Leinalaul ühe waga tütarlapssele“, Hölty järele (vt ka <http://www.ut.ee/verse/index.php?&m=authors&aid=7&obj=poems&apid=1357>); „Kord istus õhtul akna all Maria kurbtuses“ on ilmunud 1875. a Fr. Brandti laulikus „Eesti Kukulind ehk Küla Kägu“ (lk 11 nr 8: Maria ja Villem).

Varasemates kogudes kohtab 17. sajandi šoti ballaadi „Lord Randal” eesti versiooni (vt Rüütel 2016: 97), regivärsilise ballaadi „Uppunud vend” uut, iseseisvat arendust „Lilla istus vangitornis” ja muid vanemaid ballaade. Kauem püsisid käibel ringmänguna kasutatavad ballaadid, nagu „Siidilipp ja hõbepurjed” ja selle vanem läti keelest tõlgitud versioon „Kenas kuldses merekaldas” (vt Rüütel 2016: 57), „Üks neiu oli jätnud peiukse”, „Samboori linnas elas kord üks kangur kahe lapsega” jm.

Olustikulistest naljalauludest ja saksapärasest sentimentaalsest, poeetiliselt väheväärtuslikest armastuslauludest erinevad kaks lüürlist lahkumislaulu: „**Jää terveks, õnn, nüüd jumalaga**” (nr 167) ja „**Jää terveks, mu kodurand!**” (nr 124). Esimese sõnad lähtuvad Tarvastust pärit luuletaja Andres Renniti (1860–1936) luulekogust „Nurmelt ja niidult” (Viljandi 1894, lk 57–58). Hiljem on tekst avaldatud paljudes populaarsetes laulikutes ning seda kasutati ka ringmängulauluna. Viisi autor on Heinrich Pfeil, tema laul „Still ruht der See” ilmus eesti keeles K. A. Hermannini tõlkes („Nüüd järv on vait” – vt Hermann 1891: 13 nr 3 jm).

Eesti uuemad rahvalaulud on saanud eeskujusid peamiselt naabritelt – sakslaselt, venelastelt, lätlastelt jt. Inglise poeedi Byroni luuletuse „Jää terveks, mu kodurand” tõlkis eesti keelde Georg Eduard Luiga. Tõlge, pealkirjaga „Lahkumine” ilmus esmakordselt väljaandes „Lõbu ja teadus” aastal 1898. Laul oli Eestis populaarne, levides suuliselt ja käsikirjaliselt (vt Tedre 1990). Enamasti lauldi seda reinlendri-rütmilisel viisil. Theodor Lööbas oli teksti leidnud mingist vanast käsikirjast ja esitas seda valsi viisil.

Joodulised Riisa külas 1908. a. PāMu TA 244-8

Laulumängud

Uuemas laulumängude traditsioonis on teistest varasemad tantsulis-figuraalse liikumisega laulumängud ja varasemad ringmänguvormid: paarimängud, vahetumängud, sportliku puändiga ringmängud jm. Nende tekstid olid valdavalt siirdevormilised – sisaldasid osalt vana, osalt uuema lauluvormi tunnuseid. Need jagunesid stroofidesse, kuid läbiv lõppriim puudus. Viisid olid valdavalt stroofilised, esines refrääne. Tantsulis-figuraalse liikumisega laulumängudest oli Pärnumaal tuntud nt „Väravamäng“, „Rikka ja vaesemäng“, paarimängudest „Me lähme rukist lõikama“, „Vargamäng“, vahetumängudest „Kes aias“, sportliku puändiga ringmängudest „Midrilind“ jm (vt Rüütel 1980: 21–26).

Ühte laulu võidi mängida erineva tegevusega, näiteks „Midrilind“ võis olla ka vahetumäng. „Midrilinnu“ (käesolevas raamatus „Siin ärral ilus aed“, nr 77) tekstile leidub vasteid Rootsis, Soomes, Karjalas (vt Rüütel 1980: 186). Eestis oli see laulumäng (vt Rinck 1884 II, lk 50–51 nr 55). Tegelasteks on lind (seisab mängu algul ringi sees) ja kütt (väljaspool ringi). Mängutegevusi on erinevaid (Rüütel 1980: 187). Käesolevas variandis ajab kütt lõpuks lindu mängijate käte vahelt taga, kuni ta kätte saab. Tavaliselt lauldakse seda ühel labajalaviisil, Tõstamaal oli meloodia erinev.

19. sajandil olid peamiseks dramaatilise tegevusega ja vahetantsuga ringmängud. Viimased muutusid 19. sajandi lõpul domineerivaks. Uuema ringmängutraditsiooni keskus oli Mulgimaa, kus ringmängulaule oli eriti arvukalt ja kust need levisid kõigile naaberladele (vt Rüütel 1980: 37).

Tekkisid ka mõned vanadest regilauludest ümber kujundatud laulumängud. Muistsest „Loomislaulust“ moodustus „Siidisulgis linnuke“ (249). Linnupoegadest ei saa enam taevakehad, vaid linnud, kes lendavad pesast laiali, laul muutub lühemaks, värsid seonduvad uue viisiga ja jaotuvad salmideks. Refraän on venepärane, kuid meloodiavasteid leidub Lätis. Mängides imiteeriti ringi sees laulu tegevust.

Lendab kolme pöösa peale, kolmas võtab armastada. Ringi sees olija pani igakord käed kellegi õlale, s.o. pöösa peale. Ei tantsitud. (RKM II 156, 401–401 nr 52 < Jüri Puussaar, 82 a, Tori khk – I. Rüütel 1963.)

Hilisemas levikus võis liituda tants. Laulust lähemalt vt Rüütel 1969; Rüütel 1980: 284–288.

Mitme regilaulu kontaminatsioonil põhinev „Vares vaga linnuke“ (nr 250) tekkis tõenäoliselt Virumaal. Sisaldab värsse regilauludest „Laisk ketraja“, „Küllap hiired heietavad“, „Kolmed püksid“, „Kull kutsumata“. Levinud üle maa kindla, slaavimõjulise spetsiaalviisiga. Mängumoodused on erinevad (Rüütel 1980: 243–245). Hiljem

üldistus vahetantsuga ringmäng, kusjuures viisi teise, kiiremas tempos osa saatel tantsiti. On avaldatud mitmes trükises erinevate redaktsioonidena ja erinevate mängukirjeldustega: Rinck 1883, lk 53 nr 58; „Eestlaste Tasku Laulik“ 1886 (mängukirjeldusega), lk 103; Herman 1890, nr 30; Tõnisson 1902, nr 39 (noodiga); Elken 1913, nr 11; Tamman 1913; Tamman 1920 (ka mängukirjeldus) jm. Hiljem populaarseks saanud riimilisi lisasalme sisaldav versioon (seda esindab ka käesoleva raamatu variant), ilmus esmakordselt 1895. a „Uues Tallinna laulik“ märkusega „rahva suust“ ning vahetantsuga ringmängu kirjeldusega.

„**Palgamaksmise mäng**“ (nr 78) on lühenenud versioon vanast regilaulust „Hollandi sulane“. Seondunud uuema, neljakraasilise, üle oktaavi ulatuva meloodiaga. Ringi keskel olev neiu lükkab kõik palgaks pakutavad tagasi, lõpuks lepib noore mehega. Sellisena on mäng levinud Lääne- ja Põhja-Eestis (Rüütel 1980: 289–198).

Armastus, kaasavalik, eri sugupoolte suhted, harvem abielu on tavaline teema uuemates laulumängudes. Suulises traditsioonis tekkinud tekstid jaotuvad salmi-deks, kuid neis puudub tavaliselt lõppriim. Trükistest lähtunud tekstid on lõpp-riimilised. Ka rahvapäraseid tekste on avaldatud trükitud laulikutes, kust nad on tihti sekundaarsesse käibesse läinud muudetud kujul (lähemalt Rüütel 1980: 10–20).

Paljud laulud või üksnes tekstid on laenatud teistelt rahvastelt (lähemalt Rüütel 1980; Rüütel 1983).

„**Mõisnik astus (sõitis) väravast välja**“ (nr 81, 83) on keskaegne germaani ballaad (vt Erk 1893: 151 nr 43 jmt saksa rahvalaulude kogumikud). Oli tuntud ka lätlastel, leedulastel, soomlastel jt (Rüütel 1980: 430–441). Tekst on erinevate redaktsioonidena ilmunud mitmes populaarses laulikis: 1881. aastal tundmatu pseudonüümi J. F. W. T. all raamatus „Laulu tasku. Ajalikud laulud noorerahvale“, 1884 H. Rincki kogumikus „Eesti rahva mängud ja laulud. Teine jagu“ (nr 33), 1886 „Eestlaste tasku-laulik“ (nr 36), 1904 „Tütarlaste rõõmu laulik“ jm. Eestis mängiti seda algul laulu sisule vastava tegevusega, hiljem vahetantsuga ringmänguna, vastavalt varieerusid ka tekstid (vt Rüütel 1980: 430–441; Rüütel 2015: 55, 59, 155).

Laulu „**Isa, kallis papa, naist tahan võtta**“ (136), milles isa sunnib poega võtma rikka naise, tekst on kujunenud laulu „Kolm meest kajas“ („Kosjad koja taga“) eeskujul. Viimane oli tulnud Eestisse juba 19. sajandi alguses või 18. sajandi lõpul ilmselt Rootsist ning levis Põhja- ja Lääne-Eestis ning saartel (Rüütel 1980: 322–330). Laulu tegevus jälgendas teksti süžeed.

„**Vargamäng**“ („**Varas, varas oled sina**“, nr 132) laenati koos viisiga Soomest (vrd Hako 1967: 47; Väinänen 1959, nr 15). Soomlased omakorda said selle rootslastelt (FSF V: 3, nr 255). Mängu levikust Eestis vt Rüütel 1980: 254–255.

Laulumängu „**Väikene on minu isamaa**” (nr 82, 84) lõppriimilised algusvärsid pärinevad O. R. Holzi talupojaelu ülistavast luuletusest, mis ilmus aastal 1806 kogumikus „Monned laulud” ja mis oli mõnevõrra ka rahva seas tuntud. Järgneb aga mainitud originaalist täiesti erinev humoorikas süžeeilin: naine peksab meest purjutamise eest, tõuseb tüli ja kohtuotsust minnakse saama mõisnikult, kes annab õiguse mehele. Laul oli populaarne peamiselt Lääne- ja Põhja-Eestis. Mängiti sisule vastava dramaatilise tegevusega etendusmängu, mille filmisime ka raamatus oleva Tõstamaa variandi saateks (vt Rüütel 1983: 113–127). Hiljem liitusid refräänid ja lauluga hakati mängima vahetantsuga ringmängu. Meloodia on tuntud lätlastel (vt nt Jurjan 1928: 63 nr 39).

Uuemates laulumängudes oli sagedane teema ka talupoja elu ja töö. Needki on tihti rahvusvahelised.

„**Kas te teate?**” („**Talupojamäng**” – 79, 85) on rahvusvaheliselt tuntud laulumäng. Eestis on see levinud üle maa, eriti Põhja- ja Lääne-Eestis ning saartel (Rüütel 1980: 354–365). Omandatud arvatavasti erinevatest allikatest – nii soome ja saksa suulistest eeskujudest kui ka trükistest. Soome versiooni ja viisi levikut mõjutas A. Raudkatsi väljaanne „Laulumängud lastele” (1928). Erinevate redaktsioonidena on tekst ilmunud ka raamatutes, kusjuures sageli märgitakse selle suulist algupära: Rinck 1882: 28–29 nr 23 („Rahva suust”); Tõnisson 1885 nr 102 („Rahva suust: Mari Võidu”), Elken 1906, nr 9 („Mart Eiskopi järele ü.k.)” jm.

„**Me lähme rukist leikama**” vanem versioon levis Eestisse hiljemalt 19. sajandi algupoolel Soomest ja Rootsist ning seda lauldi siin vanadel regiviisidel (Rüütel 1980: 212–220). 1868. a ilmus Fr. Kuhlbarši raamatus „Laulik koolis ja kodus” teine versioon koos saksa rahvaviisiga. See levis peamiselt Tartu- ja Võrumaal, mõnevõrra ka Pärnumaal (nr 88). Viimase levikut toetasid uuemad trükised: Liiv 1878 nr 23, 1883 nr 41; Rinck 1884 II nr 39; Tõnisson 1885 nr 73 Eisen 1891 nr 51 jmt. Põhja-Eestis tekkis kolmas versioon koos erineva, võib-olla rootsimõjulise polkamasurka rütmis viisiga, mis sai üldtuntuks.

„**Me teeme talupojal eina**” (nr 80, 86) on saksalaenuline laulumäng (vt Böhme 1897 II nr 620; Lewalter 1911 nr 250, 314), Eestis tuntud üle maa erinevate variantidena (Rüütel 1980: 366–386). Saksa eeskujul põhinev meloodia pärines omakorda 16. sajandi Madalmaade rahvaviisist, mida lauldi heebrea päritolu (hiljem paljudes maades levinud) vaimuliku tekstiga (vt Erk & Böhme 1925 nr 2132). Eestis oli viis tuntud erinevate variantidena juba varem, näiteks siirdevormilise nekrutilauluga „Põlgtud laps – soldatiks” (lähemalt Rüütel 2012: 218–219). Laulu hilisemale levikule aitasid kaasa koolilaulikud, nt Tammann & Aavik 1925.

Raha ja rikkus on laulumängude tekstides sagedaseks kõneaineks (näiteks rikas pruut või vaesed kosilased kosjateemalistes mängudes), kuid ilmselt saksalaenulises mängus („**Laskem taaler lennata!**”, nr 260) on raha otsimine ise mängu sisuks (vt Liiv 1883 nr 22).

Arvude mäng „**Üks ühte, kaks ühte**” (nr 137) oli algselt tuntud Põhja- ja Lääne-Eestis, hiljem levis üle maa. Tõenäoliselt soome ja rootsi eeskujudel tekkinud, polka-masurka viisil lauldav vahetantsuga ringmäng on trükis ilmunud K. A. Hermannini neljahäälses seades (Hermann 1905 nr 50). Lähemalt vt Rüütel 1983: 330–337.

Sisult erandlik on ka „**Mu isamaa armas**” (nr 135), mis ringmänguna levis koolide kaudu. Sellest saksa laulu tekstist on eesti keeles mitu erinevat tõlget, kuid populaarseks sai just Körberi versioon („Laulud Sõrvemaalt” II 1866: nr 20: „Isamaa. Das Waterland”). Laul kuulus 19. sajandi algupoole saksa rahvalike laulude hulka. Teksti autor on G. Massmann, viis pärineb saksa tudengilaulust „Wir hatten gebauet” (Böhme 1895 nr 10). Laulust lähemalt vt Rüütel 1983: 405–413; Rüütel 2015: 41–43.

Iseloomulik oli see, et paljude mujal lihtsalt seltskonnalauludena tuntud laulude saatel hakati Pärnumaal mängima vahetantsuga ringmänge. Saartel kohalike külalauludega ringmänge ei tehtud, ent siin oli see tavaline. Sellised olid Mulgi- maalt pärit ehalkäimise lugu „**Mäeotsa talu**” (nr 256), Tartumaalt pärit „Sõera And-

„Midrilinnumäng” (tagaajamine), Tõstamaa alev. Ingrid Rüütel 1974. ERA, Foto 10884

rese tütreid" ja „**Poisid, miks te kurdate?**" (nr 251), Viljandimaalt pärit „**Viljandi kreisis Võsikul**" (nr 170) jpt. Ringmängudena levisid ka mõned Sohbergi tekstid, nagu „Hõissa, poisid!" ja „Peigmees, miks mind maha jätsid?" ning paljud muud laulud. Ringmängulaulude kõnniosaks sobis mistahes sisuga tekst, nii humoristlik kui tõsine, tantsuks lükiti vahele iga salmi järel korduv tantsulaul.

Uuemate rahvalaulude viisidest

Uuemate rahvalaulude meloodiad olid Pärnumaal ja ka mujal Eestis tavaliselt stroofilised, duur-moll-süsteemis, ehitatud põhiastmete kolmkõladele nagu ka viimaste sajandite naaberrahvaste viisid, millega neil oligi palju ühist. Leidus ka vanemaid, kitsama heliulatusega viise. Erandlik, lausa retsitatiivne oli Jakob Pärna „Pühavaimu poomise" esitus.

Paljud viisid olid laenatud pillililugudelt. Tavalised olid polkad ja valsid, kasutati ka reinlendrite, labajalavalsside, polkamasurkade ja 20. sajandi alguse seltskonnatantsude viise. Meloodia stiil sõltus ka esitusest. Nii võis kaheosalises taktimõõdus viise esitada hoogsalt, tantsuliselt, aga ka mõõdukamas tempos, jutustavalt. Jutustava iseloomuga meesteviisid kulgesid põhiliselt väikestes intervallides, sageli esines tammuvat liikumist (Udo Kolgi termin), mille puhul rõhulisele noodile järgnes samal kõrgusel rõhutu noot. Lüürilistele armastus-, sõduri- ja vangilauludele ning osale ballaadidest olid iseloomulikud laia ulatusega meloodiakaared, fermaadid, punkteeritud rütm.

Enamik Põhja-Pärnumaa uemate laulude viisidest oli tuntud Eestis laiemalt. Armastuslauludes ja ballaadides domineerisid saksa mõjud, nagu ka koori- ja koolilauludes. Saksa viiside levikut toetas suuresti just koolide muusikakasvatus. Varasemates eestikeelsetes koolilaulikutes oli saksa laulude osa valdav. Lõuna-Eesti ringmängulauludes oli palju ühist lätlastega (vt Sõna 1965). Ka paljud polka- ja valsiviisid olid lätlastega ühised ning mõnikord rahvusvahelisedki, nagu üldse uemad tantsuviisid. Sõduri- ja vangilauludes esines vene meloodiaid. Tuntud olid ka mõned vene romansiviisid. Romansi „Kitarre käes ja mantel üle õla" viisil lauldi kõikjal Eestis, ka Pärnumaal Peeter Jakobsoni Vene-Türgi sõjast jutustavat laulu „Eesti soldati surm Bulgaarias" („Ju mitu tundi kestab hirmus sõda"), „Stenka Razini" viisil aga Esimese maailmasõja aegset „Kaugel, kaugel vaenuväljal, Augustovi metsa all". Soome ja rootsi laene oli vähem. Neid leidis peamiselt mängulauludes ja ballaadides. Rannarootslastega oli ühiseid torupilliviise, mis Eestis levisid ka labajalavalssilauludena (Rüütel 2012: 119–138). Eestis kujunesid laenulistest viisidest sageli kohalikud variandid.

Viuldaja Theodor Lööbas Tõstamaalt. Olav Kiis 1974. ERA, Foto 10900

*Roman Itter endavalmistatud põispilli ja Leonhard Kuusksalu lõõtsaga.
Olav Kiis 1974. ERA, Foto 10918*

Huvitavat informatsiooni vanemate pillide kohta pakuvad Lisa Kümmeli *lullitamised*. Need on ta õppinud emalt. Ise pole ta neid pillilugudena kuulnud, seetõttu on ka tema pakutud nimetused – kord metsasarv, kord torupill – pigem sümboolsed – neid mängiti metsas karjas olles ja heli tekitati, puhudes mingit toru. Pala koosneb neljast meloodiast, kaks viimast osa sisaldavad omakorda kumbki kaht muusikalist teemat. Põhilised on ilmselt sokusarve meloodiad, viimane on torupillilugu. Jäljedused on väga ilmekad ja originaalilähedased. Tütrepoeg Rein Rohtla mäletab, et lullitamisel pani vanaema käed suu ette ja sõrmedega mängis (ERA, DH 1607, 7).

Kandle- ja viiulilugudes harrastasid vanemat traditsiooni just Tori pillimehed. Kanneldaja Anton Tohver mängis vanas katmistehnikas, mis uuemates, suurema heliulatusega meloodiates oli veidi modifitseeritud (vt nr 189). Tori kihelkonnas oli 19. sajandi lõpupoolel hulk häid viiuldajaid ning oli kujunenud oma viiulimängu stiil (Sildoja 1997). Jakob Pärn jätkas Krista Sildoja arvates vanemate Tori viiuldajate traditsiooni.

Pärnu linakombinaadi kapell eesotsas Tõstamaalt pärit lõõtsamehe Roman Itteri ja tema abikaasa Herminega järgis peamiselt 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse küla tantsumuusika traditsiooni. Domineerisid polkad, reinlendid, vanemad valsid, sekka ka mõni labajalavalss ja 20. sajandi alguse moetantsu lugu. Hermine (Hermelina) Itter mängis kannelt, kitarri, parmupilli ja trummi ning musitseeris ka kahekesi koos abikaasaga. Kapellis lõi kaasa ka Tartu kandle- ja lõõtsamees Leonhard Kuusksalu. Kasutati palju kõla- ja rütmipille, nagu sarv, trumm, triangel, pingipill, jauram, kulp, neist suurem osa olid Roman Itteri meisterdatud. Kuigi kõiki neid ei kasutatud igas loos, jäid need tugeva kõlaga pillid üldises kõlapildis liigselt domineerima, kuid pillimehed ilmselgelt nautisid oma mängu.

Tõstamaa viiuldaja Theodor Lõõbas mängis uuemaid, põhiliselt 1930. aastate lugusid (valsid „Üheksas laine“, „Paat üle Lõpe lendab“, „Jää terveks, mu kodurand!“), Eesti Vabariigi sõjaväe rivilaulude popurrii („Läksin mina läbi külatänava“ + „Metsa läksin ma“ + „Mamma, mamma, see poiss on jälle siin“) jm. Ka mängulaad oli uuem. Kuid Lõõbaste kapelli repertuaaris oli ka vanu lugusid. Kapelli koosseisu kuulusid viiul, lõõts, kaks kannelt ja rütmipillid. Kapell oli ümbruskonnas populaarne ning Lõõbaste kodu oli kohaliku muusikaelu hinged. Lõõbaste mälestuseks ilmus kohalikus lehes Tõstamaa Tuuled emotsionaalne järelehüüd.

Elsa Lööbas. Olav Kiis 1974.
ERA, Foto 10896

20. aprillil sulges silmad ja läks taevastele teedele oma Theodori juurde Elsa Lööbas. Elsa ja Theodor astusid altari ette Tõstamaa kirikus juunikuu esimesel pühapäeval 1933. Metsaülema tütre ja metsapraakeri abielu kestis üle kuuekümnelt aastaks. Theodor väsis möödunud aasta 18. juulil. Ränkraske kaotus, kus „enam polnud anda silmavettki”, võttis vabana vanaproua tervise.

Sajandialguse alevipoiste mängumaad olid Värati rannas. Seal kees elu: metsakau-bandus käis meritsi. Oma esimesed laevad löikas Theodor männikoorest, purjedeks kajaka suled. Uhked neljamastilised saadeti merele! Purjelaevade ehitusplatsilt sai Theodor pisiku laevamudelite ja merendusajaloo vastu. Köstrikool andis noormehele ilusa käekirja ja muusikahuvi. Theodori sai pillipuhaja seitsmekümneks aastaks Tõstamaa pasunakoorides. Elsa lapsepõlv möödus Luuga läheduses eesti asunduses. Sealt sai ta suhu kolm kohalikku keelt. Peres peeti lugu pillimängust. Punastest pääsemiseks opterus pere Eestisse. Enne Elsat mängis Tõstamaa kirikus orolit tema ema. Pastor Lusika ajal hakkas Elsa juhatama kirikukoori, hiljem kultuurimaja ansambleid. Tal oli looduslik talent. „Ma ju Miina Härma ristitütar”, armastas ta lausuda. Koos emaga on ta esinenud Estonia kontsertsaaliski. Lööbaste väike maja sadama tee ääres oli täis muusikat. Palju kordi on seal tehtud salvestusi, säranud jupiterid... Theodori jäi maha loendamatu hulk Tõstamaa kohta kirja pandud kultuurilugu. Lööbaste ja Tõstamaa – see on üks sama. Jüripäeva nädalal lõi Elsale Tõstamaa kiriku vana tornikell „Nii rasselt kaibap, ikep kell”. Ja seda kuulas tänulik Tõstamaa. Väikesest majast ei kosta enam pillimängu...

(http://ajaleht.tostamaa.ee/1996/tt_04_96.pdf)

Juttudest on kogumikus hulk mütoloogilisi muistendeid ja usundilisi memoraate. Mütoloogilistest olenditest kohtame tõnni, kratti, katku, vanapaganat, kuradit, libahunti, luupainajat (luupatakas), kõneldakse ka nõidadest ja nõidumisest, targast ehk nõrkejast, ebatavalistest surnutest jm.

Nõrkeja nimetus on eesti folklooris haruldane ning seondub šamanistliku praktikaga: lovesse ehk transsi langemisega. „Nõrkeja ond jälle üks siuke, et vahest nõrkend ära ja siis ütlend, et Jumal on temal siis kõik ilmutan” (nr 264); „Nõrkeja vingerdand parajasti lavatsil, vahtind talle õudse pilgul otsa ja rääkind” (nr 274). Rein Rohtla andmetel on Liisa Kümmel jutu kuulnud emalt, kes oli pärit Suure-Jaani kihelkonnast Pärassaare ümbrusest, Kuldkeppide suguvõsast.

Nõrkejad olid reaalsed inimesed, arvatavasti mingi kristliku usukogukonna liikmed. Leida Rohtla perekonnaarhiivis säilitatavatest Jüri Kuldkepi mälestustest saame teada, et nad elasid Kaansoo mõisa Sääru moonakate majas. Mõni neist olnud õige kuulus. J. Kuldkepp kirjeldab üksikasjaliselt nende seansse (nr 277).

Nagu perepärimus, nii on ka muud jutud erinevate pereliikmete mälus talletunud tihti veidi muutunult. Nii on Liisa Kümmel jutustanud loo õunavargusest ja nõrkeja juures käimisest tõsielulise pajatusena konkreetsest inimesest – Meokaru peremehest (nr 264). Rein Rohtla jutustab emale tuginedes sama loo anonüümsete tegelastega ning sellest saab muinasjutt (nr 274). Ka muudes detailides esineb muutusi.

Vanapagan esineb loodushiiuna nagu Kalevipoegki, kuradil on kristlikke jooni, kuigi juttudes nimetatakse teda vahel ka vanapaganaks. Kuradit on mitmeti personifitseeritud ja talle on omistatud tegevusi, mida Piiblis ei kohta: näiteks tantsib ta päkapikuna surnud enesetapjaga, kihutab tagant talumehe hobust, segab hundi-jahti, annab väga konkreetset nõu, kuidas Jumalast ära pöörata.

Kohamuistendites on juttu Tamula ja Vagula järve tekkest, Rootsi kuninga tamemest, Kalevipoja ja Vanapagana omavahelise võitluse tagajärjel tekkinud lohust suures kivimürakas.

Räägitakse ka vanadest pulma- ning mardi- ja kadrikommetest. Loitsudest mäletati ussisõnu, võitegemise sõnu, kõhuvalu sõnu, saunasõnu. Enamasti küll olid need kuuldud vanematelt inimestelt ja neisse enam ei usutud.

Naljandid, ka laiemalt tuntud naljandisüžeed olid tihti seotud kohalike inimeste ja oludega ning neid pajatati kui tõestisündinud lugusid.

Jakob Pärn. Ellen Liiv 1963. ERA, Foto 6675